

На правах рукопису

Проф. д-р Б. Крупницький

Історіознавчі проблеми історії України

(Збірник статей)

Український Вільний Університет

Мюнхен 1959

Проф. д-р Б. Крупницький

Історіознавчі проблеми історії України

(Збірник статей)

Український Вільний Університет

Мюнхен 1959

П Е Р Ш А Ч А С Т И Н А .

УКРАЇНСЬКІ ІСТОРИОГРАФІЧНІ ПРОБЛЕМИ.

1. Національна свідомість і українська історіографія ХІХ - ХХ ст.

І. Про народницький і державницький напрям в українській історіографії.

Сьогодні треба ставити питання так: чи можна схарактеризувати напрям української історіографії ХІХ ст. як народницький, а першої половини ХХ ст. як державницький? Але спочатку вяснимо справу з загальноєвропейського штандпункту. Українська історіографія ХІХ - ХХ ст., безперечно, виявляла ті самі ідеологічні прикмети, що й загальноєвропейська того часу. Українські історики йшли тим самим шляхом, що й європейські, можливо, тільки з деякими запізненнями. Це почалося від нинішньої доби. Нашу козацьку історіографію ХVІІ - ХVІІІ ст., оцих анонімів, Грабянків і Величків, можна, без сумніву, називати історіографією бароккової доби, з типовими барокковими ознаками, не тільки щодо стилю, на який вже звернув нашу увагу проф. Д. Чижевський. "Історія Русов", що, правдоподібно, появилася на самім кінці ХVІІІ ст., є відзеркалення загальноєвропейського раціоналізму доби просвічености в дуже виразних виявах. Теж саме треба сказати і про наших істориків другої половини ХІХ і початку ХХ ст. Романтичний етнографізм Миколи Костомарова /недурно ж названо було його українським Тверрі/, Позитивізм Володимира Антоновича, прудонізм і соціалізм Михайла Драгоманова, соціяльні тенденції у Михайла Грушевського живо відбивали певні етапи загальноєвропейського духового життя.

Коли придивитися ближче до розвитку європейської історіографії, то вона в основах своєї ідеології відбивала саме ці головні течії європейського духового розвитку. Але тільки в основних лініях. Ще реалізм ХУІІІ ст., як прояв європейської історичної науки, носив універсальний характер. Між раціоналістами-істориками, безперечно, менше різниці, ніж між істориками ХІХ ст.

В ХІХ ст. історіографія, не дивлячись на спільні основні лінії, індивідуалізується. Національна лінія переважає універсальну. Кожний історик є передусім репрезентантом своєї країни і свого народу. В основі історіографії європейських країн лежать не тільки загальні потреби свого часу, скільки загальні потреби часу своєї власної країни.

Так німецька історіографія в основу кладе стремління до об'єднання німецького народу. Через те тут міродаїну роль грають питання про малонімецький /під проводом Прусії і з виключенням Австрії/ і великонімецький /під проводом Австрії/ шлях з'єднання окремих німецьких країн і держав. У французькій історіографії набувають великого значення питання про те, хто є правдивим будівничим історичних основ теперішньої Франції, кельтські і романські елементи чи елементи германські /франконське плем'я/.

Так само і у нас. І у нас появився в ХІХ ст. народницький напрям в історіографії, а в ХХ ст. державницький. Обидва не стільки відбивають тенденції загальноєвропейського розвитку, скільки дають відповідь на пекучі потреби власної країни.

Чи ми маємо право назвати народницьким напрямом нашої історіографії, що панував у ХІХ ст. - від Костомарова і Куліша включно до М. Грушевського? Грушевський сам називав себе останнім могоїканом народництва.

Мені здається, що ми маємо право. Народництво є не тільки певний напрям нашої історіографії періоду реформ або доби революційного народництва 70-х років. Це загальне явище, широке русло, в якому йшло дослідження української історії в другій половині ХІХ ст. Клич в "народ", коли брати його не буквально, був міродайним взагалі для істориків другої половини ХІХ ст. Народництво було необхідним етапом нашого розвитку. Це було шукання опори, підтримки з того боку, де ще знаходився народ. Бо на певний час нашого розвитку селянський народ в силу обставин, з огляду на те, що ми втратили власну еліту /була покищо кількісно незначна нова верства інтелігенції, що тільки формувалася/ - репрезентував цілу націю.

Тому народництво, як історіографічний напрям, домінує й далі, тільки даючи себе знати в різних формах вислову: то у формі романтичного народництва /можна вже починати з Кирило-методіївців і Костомарова/, то реалістичного, позитивістичного /Антонович/ або з підкресленням соціальних моментів /Грушевський/, або соціалістичних /Драгоманов, соціал-революціонери і т.д./

Основним залишається при всіх змінах свідоме протиставлення народу і еліти. Береться в оборону народ і осуджується провід. Історики-народники стають на бік простого козацтва і черні проти старшини і заможного козацтва. На перший план в історичній перспективі виходять соціальні антагонізми.

Народницький світогляд, безперечно, веде істориків-народників до звуження кругозору, до певного суб'єктивізму, якого не бракує й самому Антоновичу, не дивлячись на строгу документальність його історичної методи.

Але й новіший напрям української історіографії, державницький, працює - принаймні на початках - в той же спосіб і визначається

тимиж методологічними рисами. Особливо торкається це засновника державницького напрямку, Вячеслава Липинського. Він підходить до історії України з готовою викінченою ідеологією. Боросячи обвинувачену і засуджену народниками українську еліту, принаймні в певні періоди української історії і певні її частини /шляхту часів Б. Хмельницького, старшину і т.д./, він працює так само методом антитез, як і народники, протиставляючи ліс і степ, городове, осіле козацтво і добичницьку, Запорозьку Січ як позитивні і негативні сили в українському історичному процесі. Здебільшого, це оцінки прямо протилежні народницьким.

Різниця між обома напрямками впадає в очі. Державницький напрям в його початках треба прямо схарактеризувати, як свого роду реакцію на народництво, і ця реакція, зрештою, зрозуміла. І народники і державники давали відповідь на певні потреби свого часу.

Народники ставили на перше місце народ в момент, коли відродження, освідомлення народу було першим завданням, коли треба було ставити на ноги народ-націю силами самого народу при допомозі тільки невеличкого гурту інтелігенції, що сама шукала опори в народі, бо стара еліта була вже чужа - змосковлена чи ополячена. А державники поставили на перше місце не народ, а державу, і це зрозуміло в часи, коли після першої світової війни реально постала проблема української держави.

Народники звертали увагу на інтереси самого народу і наділяли своїми симпатіями тих, хто ці інтереси заступав. Для державників важливо було не те, що зроблено було для народу, а тільки те, що зроблено було для держави та її розбудови. Тут увага зверталася на тих, хто заслужився для державного будівництва України, а такими будівничими були звичайно окремі індивіду-

альні, а не маса. Найперше це ті, що стояли на відповідальних постах, гетьмани, старшина і т.д.

В той час як для народників поняття правдивого народу грало вирішну роль, в той час як у них під народом розумівся простий народ, а еліта визнавалася остільки, оскільки вона була репрезентанткою народніх інтересів, була суто народньою елітою /такими вважалися, нпр., Палій або Сірко/, - державники зайнялися свого роду реабілітацією еліти. З державницького штандпункту Липинський довів, що широкі кадри української шляхти повинні бути реабілітовані, бо вони брали участь в державному будівництві Б. Хмельницького. Ніхто не заперечить, що й старшина ХУІІІ ст. була головною опорою ще існуючої автономної української державности.

Історики-народники вилучили в своєрідний спосіб еліту /або більшу частину/ з народу, вважаючи першу елементом чужим, не-народнім або й протинароднім, в усякому разі з ворожими народові соціяльними тенденціями, а державники, не заперечуючи соціяль-них антагонізмів, втягували еліту в поняття нації-народу, став-лячи і для простого народу і для еліти одне завдання - державу. Держава була в останніх цілісним поняттям, а народ у перших частковим.

Коли говорилося про різні форми, відтінки народницького напрямку в другій половині ХІХ ст., то так само можна розрізнити й різні форми державницького напрямку першої половини ХХ ст.

Найстарший напрям заступали засновники державницької ідеології, В. Липинський, С. Томашівський, Д. Дорошенко й т.д., ті, що трималися ідеї трудової монархії. Супроти цих консервативних поступовців поволі набирала обличчя націоналістичний відлам державництва і відлам демократно-соціялістичний. Щодо цього

останнього, то тут до деякої міри можна говорити про синтезу між народницьким і державницьким напрямками. Лінія соціальна, захист інтересів трудового, простого народу висловлює себе по старому в працях представників демократичного і соціалістичного напрямку, сполучуючися з виразними державницькими тенденціями.

Але й взагалі легко собі уявити, що лінія національно-державна і соціальна можуть привести в працях майбутніх українських істориків до злиття обох напрямків. Те, що державництво постало, як свого роду реакція на народницький напрям нашої історіографії, характеризує тільки початкові стадії його розвитку.

В советських відносинах, де марксизм-ленінізм, як офіційна, для всіх примусова доктрина, був тільки формальною платформою для українських істориків, там історична наука залишалася по суті на позиціях народницьких. Грушевський, останній могокан народництва, і далі представляв цей напрям, боронячи ідею "трудового народу" та твердячи, що завжди вина на боці влади, а не народу. Але й тут, в працях Окіншевича, Оглоблина та інших, помітна була виразна тенденція в бік державництва.

Та всі ці тенденції представляються нам ще досить невиразними і неясними. В усякім разі там, де історик міг працювати вільно, там перевага державницького напрямку позначилася зовсім виразно. I)

I) Певний виїмок з цього робив д-р Михайло Антонович, в короткій історії України якого /видання Ю. Тищенка/ програмово на першій плян виступає колонізаційний процес, що йому надається найбільшій ваги в оцінці історичного розвитку України, але це тільки жест, бо ця думка не переводиться консеквентно на сторінках його ж історії.

Зате консеквентним був д-р М. Антонович у своїм стремлінні

II. Богдан Хмельницький в світлі української історіо-
графії XVIII - XX ст.

Образ Хмельницького глибоко ввійшов у свідомість нації. Велич-
ний розмах революції 1648 р., постання нової козацької держав-
ности були епохальними подіями, які залишили нестерті сліди
в процесі українського національного самопізнання пізніших
часів.

Особливо сильно українці відчули героїчність доби і геніяль-
ність провідника нації Богдана Хмельницького в часи, коли ця
державність ще діяла, хоч і хилилася до занепаду.

Друга половина XVII ст. і XVIII ст. були ще повні духом Хмель-
ницького. Цей пієтет до великого вождя постав не тільки тому,
що тодішні українці зрозуміли значення зробленого ним діла,

Продовження посилки із стр. 6.

довести, що українська державність є перейдений етап української
історії.

Ми не збираємося ставити прогнози на будучину. Але логічним
було б сподіватися, що державницький напрям доти буде у нас
актуальним, доки не збудується українська держава.

Так само, як малонімецьке і великонімецьке вирішення проблеми
об'єднання німецького народу в одну суцільну державу доти було
основним напрямком німецької історіографії, доки Бісмарк не
об'єднав німців під проводом Прусії.

Історіографічні напрями не постають випадково, без огляду на
обставини. Вони відповідають, з одного боку, загальноєвропей-
ським або й світовим тенденціям духового розвитку, з другого
боку, з ще більшою силою, особливо в наші часи, пекучим потре-
бам свого народу або своєї країни.

В цім і полягає корінь розвитку української історіографії. Коли
ставився на перше місце народ, була у нас пануючою народницька
історіографія. Тепер, коли ставиться на перше місце відновлення
державности, своя держава, є панівним серед істориків державниць-
кий напрям.

не тільки тому, що з нього починалася нова доба, доба визволеної батьківщини, козацької держави. Головне те, що Україна другої половини XVII і XVIII ст. почувала себе кровно зв'язаною з Б. Хмельницьким. Саме життя примушувало українців повсякчасно згадувати ім'я і діла великого гетьмана.

Цей пієтизм до його особи висловлював себе і в багатій літературі віршів, і в народніх думах на його честь, і в численних панегіриках і одах, і в драмах, наприклад, найславнішій драмі XVIII ст. /1728/, що носила назву "Милость Божія, Україну од неудобь носимих обид людських через Богдана - Зиновія Хмельницького освободившая". Наші історики не робили винятків з цих тенденцій часу. В козацьких літописах, які складено здебільшого на початку XVIII ст., плекався культ великого Богдана, що виходив з живого, теплого почуття до засновника української державности. Самі заголовки їх праць говорять про те, що постать Хмельницького була в їх малюнку українського минулого центральною. Самовидець назвав свою працю "О початку і причинах війни Хмельницького", Самійло Величко написав "Сказаніє о війні козацкой з поляками через Зиновія Богдана Хмельницького, Гетьмана войск Запорожских в осми літех точившейся", а Григорій Грабянка охрестив свою історію назвою "Дійствія презільной і от начала поляков крвавшой небивалой брані Богдана Хмельницького, гетмана запорожского з поляки".

Також і в "Історії Русов" кінця XVIII ст. улюбленим героєм і основним персонажем українського історичного процесу від його початків є Богдан Хмельницький, в образі якого скупчуються - подібно як і в хроніках Самовидця, Величка, Граб'янки - всі можливі чесноти воїтеля, політика і людини. Віршована історія України /правдоподібно, писана в 1734 р. /, відома нам під

назвою "Героїчні стихи о славних діях військ запорозьких", порівнює Хмельницького з Мойсеєм /трафаретний образ, якого вживали українські діячі ще за життя Б. Хмельницького/ і каже: "Вдхнул Бог як Мойсею, по вірі і роду ревность Хмельницькому, чтоб отдал свободу под ігом поляком стеньчой родині і православному віру Україні."

Цей беззастережений авторитет, пошана і пієтет, якими користувався Б. Хмельницький в старій нашій історіографії XVII-XVIII ст. і почасти навіть на переломі епох, зазнали в XIX ст. рішучої зміни. Нова доба зовсім не поділяла того ентузіазму і любови, з якими поставилися до незабутнього гетьмана покоління, що ще жили в козацькій державі.

На зміну безкритичним державникам XVIII ст. приходили після певного антракту історики-народники XIX ст., що носилися з думкою про примат народу. Не окремі історичні діячі, тільки народ повинен бути альфою і омегою історичної розвідки. Він зі своїми ідеалами і змаганнями, зі своєю боротьбою, злетами і падіннями був і є в їх очах єдиний герой історії. Коли вже й позитивно оцінювали деякі історичні постаті, то тільки ті, які заступали інтереси простого народу, ті, що були носіями народніх ідеалів; за таких уважалось, напр. Палія, правобережного ватажка часів Мазепи, або Сірка, Січового кошового другої половини XVII ст. В конфліктах народу, простого народу і влади, рація і право завжди були на боці народу. Вже перша наукова монографія про Б. Хмельницького М. Костомарова /перше видання 1857 р./ виявляє в собі риси, типові для народницької історіографії XIX ст. Його симпатіями тішаються запорожці, яких всечасна готовість до бунтів приймається за вислів найвищого демократизму, Республіканська Запорозька Січ є в його

очах правдива заступниця народніх інтересів, і державницькі змагання Б. Хмельницького не знаходять собі зрозуміння. Б. Хмельницький як провідник нації у Костомарова виходить ніби з власних інтересів або заступає вузько-егоїстичну політику старшини. Взагалі його постать дуже слабо і неясно окреслена, і її по суті зовсім закривають стихійні народні рухи.

Ми знаємо, що гарячий Куліш від однієї крайности кидався до другої. Почавши з прославлення козаччини і Хмельницького хоч би в своєму поетичному переказі української історії, відомому під назвою "Україна" /1843/, він врешті став на позиціях, украй ворожих і самому Хмельницькому. Висуваючи наперед /десь в 70-80 рр./ певні вимріяні ідеали культури і людськості, він не знайшов у великому русі середини ХУІІ ст. тих людей, які підходили б під категорію подвижників культури і героїв духу, яким він надав рішального значення в історичному процесі. Хмельницького він обвинувачував у тому, що він, "наш квітучий край обернув в пустиню, засипану попелом і засіяну кістками наших предків". Великий гетьман виступає у нього як руїнник, що спиняє або нівечить широкий культурний розмах розвитку українського народу. Діяльність Хмельницького, на його думку, відбувалася коштом простого народу, який був для народників ХІХ ст. найвищою мірою оцінки.

В. Антонович у своїх "Бесідах про часи козацькі на Україні" теж залишився в рамках антитези: народ - Б. Хмельницький.

"Коли придивимося - каже він - тому, яку силу дав Хмельницькому народ і як він скористався своїм становищем, то мусимо признати повну недотепність його в політичних справах", на його думку, Хмельницький, навіть "коли йому вдалася справа, плу-тався і не знав, що робити далі, рівночасно зав'язував він

дипломатичні зносини у трьох-чотирьох суперечних напрямках і ніде не доводив їх до кінця". Але Антонович обвинувачує не стільки Хмельницького, скільки низький стан культури, політичну невідповідність та взагалі "органічну недержавність" українського народу, які мали бути передусім причиною того, що з українських змагань за незалежність у дальшому розвитку нічого не вийшло.

Пізніше Антонович трохи помякшив свої погляди, коли схарактеризував ще раз Б. Хмельницького з нагоди 250-літнього ювілею революції 1648 р. /1898/. Як народник, він зробив спробу привести до якогось одного знаменника стремління народної маси і Б. Хмельницького. Тепер Б. Хмельницький став в його очах діячем, щиро відданим народним інтересам, який зробив на користь народу все, що міг зробити в умовах того часу і який зосереджував у своїй особі громадські стремління мільйонної маси. Але в одному залишився народницький історіограф упертим. Не заперечуючи заслуг Хмельницького як вождя і адміністратора, він далі не визнав його прагнення створити незалежну Україну, бо такого прагнення не мав, на його думку, і сам український народ.

По суті слідами Антоновича пішов і останній могокан народництва, Михайло Грушевський. В IX томі своєї "Історії України-Руси" він дав нам цілу епопею Хмельниччини, широкий, як море, образ епохи, для з'ясування якого притягнуто безліч архівних та інших матеріалів. Але гетьман Б. Хмельницький - не герой Грушевського, і тенденція автора-народника виявила себе зовсім виразно в тому, що "не Хмельницькому-вождеві, а творчим стражданням українських народних мас" присвячено працю.

І тут ми помічаємо певну зміну становища. В той час, як у по-

пулярних нарисах історії України автор ще досить позитивно оцінював діяльність засновника української держави, в своїй монументальній монографії /IX том "Історії України-Руси"/ він приходить до висновку, що Хмельницький був "великим діячем, людиною дійсно великою своїми індивідуальними здібностями. Але цих здібностей все не вистарчало йому для розв'язання історичного вузла українського життя". "Як провідник, двигач і насильник мас, - каже Грушевський, - він показав себе дуже яскраво, але політиком він був невеликим і, поскільки керував політикою своєї держави, виходила вона не дуже мудро".

В очах Грушевського Хмельницький не був послідовним державником, що мав одну велику мету здобути незалежність козацької державі, не думав гетьман як слід і про інтереси народні, бо інакше не тримався б так уперто союзу з татарами, які завдали саме за Хмельницького стільки горя українським народним масам. Нерозважною і незручною, на думку Грушевського, була його політика і супроти Москви. Взагалі в політиці Хмельницького, - каже далі автор, - не було ні ясного плану, ні виразної державної ідеї, ні консеквентного проведення в життя. Майже в тих же висловах, що й його вчителя Антоновича, Грушевський підкреслює, що в політиці Хмельницького зустрічались різні настрої і орієнтації, перехрещувались, боролись і навзаєм неутралізувались.

І дивно, ця оцінка появилася після того, як стали відомими позитивні характеристики Б. Хмельницького з боку польського історика Кубані і українського історика Вячеслава Липинського. Грушевський навіть сам висловився, що він своїм критичним підходом /по суті скептичним підходом, без ґрунтовної і переконливої аналізи відповідних джерел, хоч і зібрано було їх цілу

гору/ хотів запобігти "нездоровій ідеалізації доби й індивідуальності Хмельницького", що, на його думку, мало місце в працях Липинського.

Саме оцінка постаті Хмельницького поляком Кубалею доводить, що Грушевський залишився в полоні упередження, що його народницьке наставлення призвело його до неможливості справді реально оцінити великого українського діяча.

Ось що Кубаля пише: "Чужинці порівнювали Хмельницького з Кромвелом ..., але треба признати, що Хмельницький мав при тому далеко важчі завдання; його край мав майже звідусіля відкриті границі. Він не мав, як Кромвел, до своєї розпорядимості вишкленої інтелігенції й засобів старої, сильної держави. Військо, фінанси, державне господарство, адміністрація, зносини з сусідніми державами - все це треба було створити, все це лежало на його голові. Він мусів добирати і вчити людей, доглядати найменших подробиць. І коли його військо не вмирало з голоду, коли він мав зброю, гармати, муніцію, добрих шпигів і зручних агентів, то це його особиста заслуга, якої йому можна було позаздрити і то не лише у нас, в Польщі ... Була це людина з кожних поглядів надзвичайних розмірів, він переростав талановитих людей настільки, що переходив межі зрозумілого. Можна б про нього сказати, що він уродився володарем: умів укрити свої заміри, в критичних моментах не вагався - скрізь могутня воля й залізна рука".

Супроти народників постала врешті реакція. Як антитеза бездержавному народництву, прийшов в ХХ ст. державницький напрям української історіографії до вислову. Це була цілковита зміна позиції. Не простий народ, не соціальні первні, але держава - нація в її цілості і повноті була оголошена найвищим добром.

Тому й підхід до державних діячів нашого минулого був узалежнений від того, як і оскільки вони прислужилися державному будівництву України. Не слуги народу, простого народу, а слуги державно-національної цілості вийшли на передній план.

Це значило переоцінку цінностей і для доби Б. Хмельницького.

Саме творець державницького напрямку в українській історії,

В. Липинський, спеціально зайнявся часами Б. Хмельницького.

В його "Z dziejów Ukrainy" /1912/ і "Україна на переломі" /1920/ Хмельницький виступає, як могутній велетень, що зумів у своїй особі втілити маєстат нації, як геніяльний організатор української держави, великий політик і патріот.

У зчинках гетьмана та в його плянах Липинський побачив не вагання між різними політичними орієнтаціями, не кидання від одного союзу до другого, а свідоме змагання відновити українську державність в усій її широті.

Не звертаючи на всю захопленість образом великого гетьмана, оцінка Липинського не була ніяким зворотом до старого безкритичного пієтету і шанобства XVIII ст.

В. Липинський використав величезні архівні матеріали і довів на джерелах, як уміло Б. Хмельницький скупчив навколо себе талановитих людей України, беручи то з старого заслуженого козацтва, то з рядів маси, то з шляхти /її участь в державній будові України стала нам вповні ясною тільки після дослідів Липинського/, і як послідовно і вперто повів він за їх допомогою змагання за соборність і незалежність української держави, шукаючи в усіх сторонах можливих союзників і поволі підводячи базу для ствердження України як незалежного цілого в боротьбі за рівновагу сил в Східній Європі.

Писання Липинського мало великий вплив на новітню історіогра-

фію. Сучасні історики, починаючи з Д. Дорошенка і Ст. Томашівського, пішли слідами не Грушевського, а Липинського. Грушевський зі своїм скептицизмом залишився самотнім, і його величезна монографія про Б. Хмельницького служить історикові як величезна збірка почасти перевіреного і систематизованого, а здебільшого сирого матеріалу.

Цікава в цьому відношенні позиція галицької школи Грушевського. Грушевський сформував свою школу майже на переломі сторіч. Вона була щодо методи і матеріалу його безперечним дітищем. І все ж в тенденціях, в ідеологічних питаннях майстер і його учні здебільшого розійшлися - насамперед в оцінці Б. Хмельницького. В той час, як Грушевський залишився при своїх народницьких позиціях /особливо виразно в IX томі своєї "Історії України-Руси"/, галицькі історики пішли далі. Можливо, з них найпомітнішим представником нового напрямку був Ст. Томашівський. Це був поруч з Липинським один з засновників державницького напрямку в українській історіографії. Саме в нього знаходимо перші спроби зрозуміти кроки Б. Хмельницького в 1648 р. не в традиційний спосіб народнього трибуна, що ще не зрозумів себе і своїх завдань, а тому й не вийшов з рамен льокальної політики супроти польської держави.

З цього погляду особливо впадає в очі розвідка Томашівського "Перший похід Б. Хмельницького в Галичину /два місяці української політики 1648 р./, що вийшла в 1914 р. В ній політика Б. Хмельницького зазначеного часу характеризується, як політика державного мужа, що виходив з реальних обставин, а тому і не робив кроків, що могли б привести величезний козацький рух до катастрофи. Розвідку присвячено оглядові подій від Пилявецького погрому поляків аж до відвороту Хмельниць-

кого з -під Замостя. Автор приходять до висновку, що після знищення польської армії під Пилявцями весь дальший похід був по суті тільки демонстрацією, що мала також забезпечити оплату татарських спільників коштом земель, які виходили поза межі козацької території. За Томашівським, головна мета Хмельницького цього часу нагнати якнайбільше страху Польщі, зробити її податливою до поступок, а відступ з-під Замостя, по досягненні цього головного завдання, стався ще й тому, що Хмельницький хотів уникнути небезпеки зимової кампанії, яка його чекала б у випадку, якби він повів своє військо вглиб Польщі, а, крім того, він пекуче відчував потребу зайнятися організацією великого краю, що після перемоги літа 1648 р. опинився під козацькою управою.

Те саме треба сказати і про інших визначних представників галицької школи, що звернули окрему увагу на Хмельниччину, як Мирон Кордуба або Іван Крип'якевич. Вже в наші часи І. Крип'якевич посвятив свій час дослідженню української державности доби Б. Хмельницького в своїй класичній монографії "Студії над державою Б. Хмельницького" /Зап. НТШ 1920-1931, т. 129, 130, 134-135, 139-140, 147, 151/, в якій систематично і ґрунтовно обговорено різні сторінки державного життя України того часу, починаючи від Генеральної Ради, Генеральної Старшини, Суду, Війська та кінчаючи державними межами й дорогами.

Але все це тільки перші кроки на шляху, який перед нами завдяки праці перших українських державників-істориків відкрився. Ми певні, що тут буде немало поправок. Недурно ж ми перейшли стадії від некритичного державництва ХУІІІ ст. через скептичне народництво ХІХ ст. до новітнього ХХ ст. Кожна ця стадія була колись і **вжяюк** відношенні потрібна. Також і модерне

державництво, скільки прийняти на увагу його засновників, шкунтильгає на певну нехіть до підкреслення соціальних і тим самим народніх моментів в українській історії.взагалі та щодо доби Б. Хмельницького особливо.

І тут ми думаємо, що державництво, яке постало як свого роду реакція на народництво, втратить в своїм розвитку ту однобічність, яка його так само характеризує, як і праці народників.

Я сподіваюся, що в працях прийдешніх істориків прийде до вислову синтеза національного і соціального моментів, та свідома синтеза державництва з соціальними первнями, без якої не може бути правдивого зображення реального, сильного своєю пластичністю і перспективністю історичного малюнку.

III. Б. Хмельницький як державний діяч з погляду політичного реалізму.

В 1948 р. ми святкували тристалітній ювілей повстання Б. Хмельницького. Саме тепер із значного віддалення можемо оцінити вагу епохи і її головного героя - Богдана Хмельницького. Сьогодні якомсь стало ніби само собою зрозумілим ставити питання про державницькі категорії діяльності великого гетьмана. Навіть широка публіка не питає вже, як колись, чи відповідали акції Богдана Хмельницького бажанням і стремлінням народніх мас, чи був він правдивим народнім трибуном, - тільки питає про те, що він зробив для української державности, чи був він правдивим державним мужем.

Безперечно, ми не сміємо брати проблеми діяльності Б. Хмельницького відокремлено. Ми не сміємо відривати його від широких народніх мас. Але точка зору у нас змінилася. Державний діяч

в наших очах разом і народній діяч, бо він заступає цілий народ - цілу націю.

Сьогодні це ввійшло вже в нашу свідомість, стало сталим здобутком нашого національного самопізнання. Коли говорять про історичного діяча і народ, то мають на увазі елементи взаємовідносин не тільки соціальні, але й національні та державно-політичні.

Отже ясно: історичний діяч не є якась природня еманация народного духу. Е. Маланюк в своїй прекрасній статті "Про ієрархію" підкреслював, що момент очолювання, провідництва в нашій історії майже ніколи не мав характеру органічно-закономірного. Національне тіло народу - говорив він - народжувало "голову" тільки спорадично, винятково, -однаково, - чи то був Богдан Великий, чи Тарас Шевченко.

Зі свого боку додамо: коли добре подумати, то ніякі органічно-закономірні процеси породити геніїв нормальним, так би мовити, способом не можуть - ні у нас, ні у когось іншого з більшою сталістю історичного розвитку. Обставини - це тільки сприятливе чи несприятливе підґрунтя для провідництва. Поява геніяльного історичного діяча завжди має в собі щось несподіване, таємниче, чудесне. Це ласка Бога. Але знову ж випадковим виступ історичного діяча не є. Між певною добою й історичним діячем мусить існувати якась співзвучність, пов'язаність. Якимись сторонами свого ества діяч відповідає добі. Він продукт доби, і творець її, дає їй напрям.

Саме від діяча виходять творчі імпульси, але вони обмежені ступенем сприйняття з боку середовища. Без підготовленого ґрунту сила генія залишиться безплідною, пропаде. Говорячи словами Е. Маланюка, "без взаємного визнання не може бути пло-

довгорного розвитку: не тільки діяч має повести добу, але й доба визнати діяча.

Таке саме сталося з Богданом Хмельницьким. Діяч і доба знайшли себе. Але саме в нашу добу піднімають питання про самий характер провідництва Б. Хмельницького, про те, чи він як державний муж був справжнім реалістом в політиці, чи, може, не раз сходив на манівці, губив дорогоцінний час нагоду для створення української незалежності, української державності. Читання, безперечно, суттєве, і варто над ним подумати. Ми переживаємо часи не менших зрушень, як за Б. Хмельницького та за часів руїни, і кожний шукає пояснення то в ситуації України, то в тенденціях її сусідів, то в текстах провідної української еліти і окремих вождів.

Саме в ювілейну добу наша увага звертається особливо на того, хто заснував українську козацьку державу. В чім полягала тайна його успіхів? Чи був він дійсно реалістом в політиці, що досконало знав, чим рухаються людські душі, та вмів добре вирахувати й зовніші обставини?

Взагалі те, що ми називаємо реалізмом, є досить неясне поняття. Дуже часто політичний реалізм змішують зі справами, які з ним нічого спільного не мають. Саме ті, що вважають себе "eiskalte Realisten" здебільшого являються ілюзіоністами, людьми, що живуть не в реальнім світі, а в світі своїх уяв, свого роду "реалістичними" Дон-Кіхотами, що воюють замість ворожих рицарів з "вітряками". Хиба такими "вітряками" не були для націонал-соціалізму тези вищости германської раси, деморалізуючої ролі жидівства в світі, шкідливости масонства й т.д. й т.д. Все це були штампи, теорії, твердження, ніби потрібні для сильнішої популяризації національної ідеї, ідеї "Великої Німеччини". Тут

грала ролю і своєрідна самогіпноза: те, що вважалося потрібним, мусіло бути рівночасно й дійсним; дійсність створювалася вірою в те, що певні ідеї відзеркалюють правдиву реальність. Одним словом, був це ілюзіонізм, а не реалізм.

Це тільки один скрайній зразок. Був ще "реалізм" Ріббентропа", який полягав в тім, що він торгував чужим майном і бачив в цім - зрозуміла річ - вершок дипломатичної спритности. Була це в дійсності гра з найнижчими інстинктами окремих малих націй, "малих акул", жадібних до набуття чужого добра "задурно" /Польща, Угорщина, Румунія/. Як би там не було, націонал-соціалісти реальних обставин в правдивім розумінню цього слова не бачили. Вони були не тільки ілюзіоністами, але й скептиками, бо не вірили в якісь добрі якості людської душі і не покладалися на них.

Типово ілюзіоністичною була польська політика нашої доби.

Польська вулиця, відштампована нещастливим Сенкевічем, вбачала у своєму національному шовінізмі й егоїзмові найвище досягнення політичної мудрости, політичного реалізму. До чого привів цей "реалізм", всім відомо.

Чомусь у світі панує наївне переконання, що той, хто заступає суто егоїстичні інтереси своєї нації чи навіть свої власні, є реалістом. Тим часом політичний реалізм є не більш і не менш як умілість правильно пізнати дані обставини і винести рішення, які саме вимагаються обставинами. Сам по собі цей реалізм є досить безпомічний, кущий і уявляється мені якимсь мотором, що, правда, бездоганно працює, але не знає, який напрямок взяти, куди повернутися. Політичний реалізм - це тільки засіб. В нім нема творчого, побуджуючого, будуєчого.

Справді побуджуючою, справді творчою є велика

ідея. Вождь без великої ідеї - це ніби сліпий, який веде за собою великий гурт сліпих - тільки в невідомім і для себе і для своїх прихильників напрямі. Без ідеї, без натхнення державний муж не в стані рухнути вперед велику справу. Хто веде, мусить знати не тільки, як виглядають шляхи, але й чого він сам хоче, де та кінцева стація, до якої він провадить людей. Без ідеї це неможливо. Але не кожна ідея є такого роду, не кожна ідея творить "чудо", осяє вождя і ставить на ноги маси. Це мусить бути не штамп, щось застигле, якась відірвана від життя теорія, але жива ідея, ідея, що висловлює потреби доби і нації.

Такою була індепендентська ідея для Англії, яку заступав сучасник Б. Хмельницького, великий державний муж Кромвел в боротьбі проти Стюартів, такою була й ідея незалежності і соборності України /коли вжити модерної термінології/, яка воодушевила й нашого великого вождя, Богдана Хмельницького.

Це була жива ідея, реальна ідея, і може тайна успіху Б. Хмельницького, і вона плягає в сполученні великої реальної ідеї з реалізмом виконання. В цьому сенсі Б. Хмельницький був, безперечно, політичним реалістом.

Думки /ідеї/ про Україну як окреме ціле, можна сказати, і тоді носилися в повітрі. Проф. О. Оглоблин в своїй статті про Б. Хмельницького, надрукованій в "Арці" 1948 р. ч. 3-4 влучно зазначає, що "думка про визволення України з-під польської влади й утворення Української Речі-Посполитої /чи Руського князівства/ не була несподіваною для тогочасного світу, і свого, й чужого. В різні часи, в різних формах, то глибоко захована в свідомості тогочасного українства, то яскраво виявлена в політичних плянах краших його представників, вона спиралася

на невмирущі традиції самостійності української нації і її культури. Ідея тяглости українства, від княжих часів починаючи й козацтвом кінчаючи, від Олега до Сагайдачного, створена в першій чверті XVII століття, була викликана почуттям впливисто органічного зв'язку козацької України з старою Київською Руссю". Ми певні, що ця ідеологія не була чужою і Б. Хмельницькому, людині, що посідала визначне становище в війську та була знама в київських культурних колах. Але від самої ідеї до її втілення в життя лежить ще велика дистанція, і треба було надзвичайних обставин, щоби наважитися на відповідальний крок від підлеглості до національної незалежності. Саме в тім і виявив себе реалізм Б. Хмельницького, його реальна натура, що він тільки поволі починав вірити в свою місію, поволі ставало йому ясним, що те, що здавалося йому мрією, таки може бути втілене в життя. Як реаліст Б. Хмельницький виходив з фактів, а не від ідей. Занадто тяжила на нім традиція, встановлене, штамповане. Він не був новатором-революціонером, що заперечував існуюче, а на його місце ставив зовсім нове. Доля примусила його заводити новини, але й на цьому шляху він не був зовсім консеквентним. Тому і звільнення українського селянства від кріпацької залежності скорше було ділом самого життя, ніж заходів гетьмана, і він мав тут посереднє становище, в одних випадках признаючи селянству вольності, а в других - особливо щодо монастирських маєтностей - забороняючи їм вихід із звиклого послушення.

У Б. Хмельницького помічається виразний поступовий розвиток державної думки. Він ріс з подіями. Перші кроки його свідчать про те, що він ще обертався в старих традиційних рямках і тільки поволі відходив од них. Обережність - саме на початках - була дуже виразною в його акціях: він нічого не загострював

і був готовий до компромісу.

В 1648 р. Хмельницький зовсім ще не оголошує себе ворогом польської держави; він ще не думає про кінцеве і рішуче сепарування України від Польщі. Це ще не є реальна можливість в його політичних комбінаціях. Він підкреслює спільні інтереси короля і козацтва супроти самоволі шляхти і панських забагань магнатерії та дбає тільки про своїх козаків, про їх станові інтереси, про 12-тисячне реєстрове військо.

Можливо, ця обережність на початках боротьби України з Польщею стримана гетьмана від того, щоби спробувати одним одчайдушним кроком завалити польську державу. Питання, чи Б. Хмельницький не зробив тут помилки, залишається і сьогодні спірним. В деякі моменти здавалося, що шлях в Польщу для її рішучого підбою, хоч би після Пилявецького погрому, лежав відкритий.

Але й на початках український гетьман добре розумів, що сповнення навіть скромних козацьких домагань шляхом мирних переговорів можливо тільки тоді, коли є опора на реальну силу. А такою силою була в його очах армія. Хмельницький не стільки покладався на розбурхану, палаючу, мов солом'яний вогонь, народню стихію, скільки на добре зорганізовану й дисципліновану козацьку армію, забезпечену зброєю, запасами і амуніцією, а тому робив з самих початків великі зусилля, щоби таку армію поставити на ноги.

В 1649 рік приносить зміну. Б. Хмельницький стає певним себе і своїх великих завдань. Він переконується в неминучості дальшої боротьби - тим більше, що й народня маса /а в тім числі і козацька маса/ поставилася дуже вороже до всяких компромісів, тим більше, що він сам бачить, якою в дійсності неширою і не поступливою була й польська політика того часу. Хмельницький

переконається, що окружної розправи оминати неможливо. Тому й підвищений тон з його боку, тому й нові вимоги в переговорах з польськими мировими комісарами. З цього часу незалежна, вільна на Україна перестав бути мрією. Українська держава в своїй етнографічних кордонах несе масабуди являють гетьман звертається з цілою консеквентністю своєї натури, борючися за неї крок за кроком, до кінця свого життя.

В цім і виявляє себе реалізм Б. Хмельницького. Найвищу українську ідею він заступає не в початках своєї діяльності, а в пізнішій стадії. Шукання шляхів для її втілення висловлює себе найбільш сильно в часи орієнтації на Швецію, Семигород, Бранденбург, в часи, коли гетьман як політик вийшов, нарешті, на широкий європейський шлях, коли він приступив до утворення великої коаліції з Швеції, Семигороду, Бранденбургу, України, Молдавії, Волощини й Литви, поклавши в основу її ідею з'єднання Півночі з Півднем для поборення Польщі.

І саме на цім етапі показав себе великий гетьман неперевершеним майстром української дипломатії. відносини були надзвичайно скомпліковані. Договором 1654 р. Україна була пов'язана з Москвою, але незабаром /1656/ Москва зрадила Україну та, помирившись з Польщею, повернула свою зброю проти українського союзника, Швеції. Б. Хмельницький потрапив у цих прикрих обставинах не допустити царя до озброєного виступу проти України, а рівночасно зумів добитися певного неутралітету Туреччини, хоч після Переяславського договору Крим воював з Україною, та й турки дивилися на неї не дуже ласкавим оком. Разом з протестантськими країнами гетьман повів енергійну військову акцію в Польщі, і його вага, як шефа України, була така велика, що і Швеція і Семигород примушені були признати претензії геть-

мана на західньоукраїнські землі.

Можливо, було щось і більше в тодішніх плянах гетьмана. Юрій Липа говорить про живучість балтійсько-чорноморської вісі в добі Хмельницького. Дійсно, настирливість, з якою козаки намагалися окупувати Білу Русь, пояснюється не тільки спільною долею і культурною близькістю українського і білоруського народів, але й торговельними інтересами, бажанням добитися до Прибалтики, куди йшла перед революцією значна частина українського експорту. Цікаво, що Хмельницький після здобуття козаками Старого Бихова над Дніпром в 1637 р. проголосив тут "вільний порт" для дніпрової торгівлі.

З другого боку вже І. Крип'якевич звернув нашу вагу на надрукований в "Собрании государственных грамот и договоров" /Москва 1822, III/ проєкт українсько-турецької морської конвенції, яку дослідники відносять то до 1649, то до 1648, а то й до 1650/51 років, себто до часів найбільшого наближення між Туреччиною і Хмельницьким. Цей проєкт містить в собі широкі політичні пляни Б. Хмельницького щодо плавби і торгівлі України на Чорному і Середземному морі - з правом плавати, торгувати і приставати до всіх портів, міст і островів обох морів та мати складні доми по містах і портах, приналежних до Туреччини. Україна, згідно з цим проєктом /п.5/, мала навіть право побудувати кілька портових міст нижче порогів, аж до гирла р. Богу до Дніпра. Порт в Бихові і порт /чи порти/ на Дніпрі поблизу Чорного моря - це неначе дві руки, що простяглися не тільки економічно, але й політично - одна до Балтійського, а друга до Чорного моря.

Цей інтерес до одного і другого напрямку висловлював себе скорше в різні часи і не в одностайний спосіб: спочатку до

Чорного моря і пізніше до Балтики. Але коли подумати, що Білорусь і Литва з самого початку грали важливу роль в плянах гетьмана, а Молдавія і Волощина були важливим чинником не тільки в раніших його задумах доби приятелювання з Туреччиною і Кримом, але і в пізніших - то саме це говорить про якусь лінію /може тільки напівсвідому/, що лежала в основах політики гетьмана, лінію, в якій обидва простори - і чорноморський і балтійський - мали видатне значення.

Як бачимо, були обидва елементи в політиці великого гетьмана: жива ідея соборної і незалежної України з певним виходом навіть за ~~пузу~~ українські межі і реалізм у виконанні тих широких плянів, в основу яких лягла саме ця ідея. Гетьман хотів не тільки створити велику Україну, але й закріпити її та надати їй певних викінчених, сталих форм.

Безперечно, з цим сполучені були і його династичні пляни. Це не було просто персональне честолюбство. Гетьман використовував ту надзвичайну пошану, ту авреолу, що створилася навколо його імени, для того, щоб поставити на ноги династію з роду Хмельницьких. В цьому, без сумніву, висловлював себе глибокий реалізм українського вождя. Турбуючись за долю свого народу, непризвичаєного ще до власного існування, Хмельницький відчував потребу встановлення твердої традиції, потребу правління Україною іменем свого роду. І була велика трагедія для старого гетьмана в тому, що старший та здібніший його син Тиміш несподіванр загинув і що справа продовження династії Хмельницьких попала в слабкі руки молодшого його сина Юрія, що був незрілим 16-літнім хлопчаком.

У нас в літературі є течія, що заступає ідею так званого збагаченого реалізму. Можливо, історично беручи, таким збагаченим

реалістом і був Б. Хмельницький в останній стадії свого життя. Саме в цей час, збагачений тяжким життєвим досвідом, він дав нам докази політики, в якій ми готові бачити втілення української політичної мудрости. Реальна державна політика взагалі починається від часів Б. Хмельницького. Він поклав перші її основи.

ІУ. Б. Хмельницький як основоположник української закордонної політики.

Коли ми говорили про Б. Хмельницького, як основоположника української закордонної політики, то зовсім не хочемо, щоб нас зрозуміли так, ніби політична система великого українського вождя була якоюсь обов'язуючою, міродайною для його нащадків та лягла в основу їх політики. Справа зовсім не в тім. Політичні діячі керуються може найменше традицією, а коли вже й виявляють певну сталу лінію, то вона постає передусім з подібних примусових обставин, які важать не раз більше, ніж свобідна воля державного мужа.

Щодо Богдана Хмельницького, то випадає у вічі той факт, що з нього взагалі починається українська закордонна політика козацької доби. За його часів виходять назверх ті контрагенти, яких гра важить на долі України.

Перед Хмельницьким українська справа мала характер більш-менш льокальний. Вся Україна належала до Польщі, себто була частиною чужого державного організму. Безперечно, козацька організація на волості і в Січі надавала східньоукраїнській території значної своєрідности. Силою обставин тут постало щось, що можна назвати республікою в республіці. Козаки, визнаючи над собою авторитет польської республіки, фактично трималися раз-у-раз

зовсім незалежно, вмішувалися в справи сусідніх держав, вели дипломатичні зносини з чужими урядами, брали субсидії від чужих володарів, висовували своїх претендентів в Молдавії, а іноді і в Криму. Козацтво, як військовий чинник, входило в плани європейських антитурецьких коаліцій /цісаря Рудольфа II, папи Климентія VIII/, мало у себе чужинецькі посольства /Комуловіча з Ватикану, Ляссоти від цісаря/ тощо.

Але ціла ця козацька закордонна політика була позначена спорадичністю. Шойно відірвання від Польщі, перетворення України в державу, поставлену на власні ноги, створило передумови для української закордонної політики. В основному ця політика, коли не брати її початкової фази, керувалася, вживаючи сучасної термінології, ідеями незалежності і соборності. Б. Хмельницький звертав чим раз більшу увагу на те, щоби не тільки визволити Україну від польських панів, але й унезалежнити її від польської держави, при чім звичайно повставало бажання залучити до нової, власної держави всю українську етнографічну масу.

Саме тому вістря української політики в середині XVII століття було обернене проти Польщі. Соборна, незалежна Україна могла постати тільки в наслідок рішучого послаблення Польщі. Не тільки семигородець Ракоці, швед Карл X Густав, але й українець Богдан Хмельницький плекав ідею поділу Польщі.

Взагалі в закордонній політиці Б. Хмельницького помітні були три компоненти, якими він послуговувався для поборення Польщі: турецько-татарський звіт, православний і протестантський; з одного боку Порта і Крим, з другого - православні Москва, Молдавія і Волощина, з третього - протестантські Семигород, Бранденбург, Швеція /також почасти і Литва в особі протестанта Радивиля, що в Литві відігравав ве-

лику ролю/, а в дальшій перспективі Олівер Кромвел, протектор усіх протестантів.

Тут не видно тільки одного компоненту - католицького, і це пояснює наші справу. Звичайно, не релігійні питання були вирішеними для гетьмана в його змаганні з Польщею. Християнська Україна зовсім не воювала проти Польщі, як християнської держави. Та й становище Православної церкви в Польщі після періоду сильних переслідувань було унормоване ще в 30-х роках XVII ст. З релігійного штандпункту ворожим був мохаммеданський світ; українське суспільство завжди дивилося на союз з мохаммеданськими країнами, що так дошкупили українцям своїми ясирами, як на вислів крайньої нужди. І за Б. Хмельницького поборення мусульманства було популярним так само на Україні, як і в усій Європі. Це був вислів християнського наставлення. Ще гетьман Орлик в своїм "Маніфесті до європейських урядів" з 1712 р. ось в яких висловах виправдує свій союз з Портою, обернений вістрям проти Москви: союз з Еуреччиною зовсім не значить, що Україна зробила щось " протинне християнській нації"... Султан запевнив нас, що він не має ніякого наміру, ні завойовувати, ні приєднати до своєї держави Україну, але відновити в цій державі її стару конституцію з власним урядом, щоб зробити бар'єр між отоманською державою і володіннями московського царя тому, що їх сусідство було поводом великих і кривавих воєн і, таким чином, коли ми позбляємося спочатку поруч з отоманським військом, не треба гадати, що ми приєднались до турків, щоб їм допомагати в завойованнях християн, але ... на визволення нашої дорогої батьківщини від ярма, під яким вона вона стогне вже кілька років".

Те, що сказав П. Орлик, можна обернути і на Б. Хмельницького.

Тут, безперечно, певний конформізм в ідеях засновника козацької держави і наступника Мазепи, хоч перший всю силу українського спротиву обертав проти Польщі, а другий проти Москви.

Для Б. Хмельницького важив сам факт, що основною метою української політики було поборення Польщі. Тому він обмежений в своїх шуканнях за відповідними партнерами. Не забуваймо, що Україна почала революцію в 1648 р., себто, в році закінчення тридцятилітньої війни.... Але формальне закінчення війни зовсім не означало, що рівночасно щезла і та гостра ворожнеча, що панувала тоді між католицьким і протестантським світом. Для головних представників католицизму в Європі, Ватикану й Австрії, стомлених і знеможених довгою війною, тим більшого значення набирала вірна католицька донька, Польща, що не приймала участі у 30-літній війні і була свіжою, невиснаженою країною, свого роду резервуаром католицької сили в європейських справах.

І саме ця Польща була козацькою революцією потрясена до самих фундаментів. Зрозуміло, що католицькі країни не могли мати симпатій до революційного руху. З їх боку виходить назверх тенденція всякими можливими способами рятувати Польщу. Особливо Австрія перебирає на себе посередницьку акцію, робить дипломатичний тиск на Хмельницького, хоче привести до компромісу між Польщею і Україною або до компромісу між Польщею і Москвою.

Отож порозуміння між Україною і католицькими країнами було на той час майже неможливе. Хмельницький мусів шукати союзників поза католицьким світом.

Багато неясного було у відносинах між православними Молдавією і Волощиною і православною Україною. Ясно одне, що обидві

країни грали чималу ролю у плянах Б. Хмельницького, навіть після смерти Тимоша Хмельниченка, для якого Богдан хотів створити окрему сферу панування в залежній від України Молдавії, а може й Волинщині. Позиція над Дунаєм була важлива ще й тому, що через неї встановлювався безпосередній контакт з Південно-Східною Європою. А ще важливіше, що гетьман хотів включити і Молдавію і Волощину в систему оточення Польщі ворожою коаліцією так само, як в цю систему мала ввійти і Литва, якої головний діяч Радивил був споріднений з молдавським господарем Лупулом, родичем Б. Хмельницького. Ця система оточення досягла свого найвищого пункту, коли в боротьбу проти Польщі встрягли активно Семигород, Бранденбург і Швеція.

Безперечно, розгромивши Польщу, Б. Хмельницький поставив Молдавію і Волощину в скрутне становище. Обидва князівства, що привчасні були міняти орієнтацію між Портою і Молдав'єю /будучи васалами турецького султана/ примушені були тепер шукати нової точки опору - вже не в католицькій Польщі, а спільній вірою православною Україні. Вже в осени 1648 р. появився в Києві єрусалимський патріярх Паїсій з дипломатичними дорученнями молдавського господаря, пропонуючи союз православних держав Москви, України, Молдавії, Волощини, щоб оборонити права православних християнських народів, поневолених турками.

Але у гетьмана було пильніше завдання, ніж те, яке йому підсовували наддунайські князівства. Ми знаємо, що турецько-татарський світ, особливо в перших роках, мусів бути йому за союзника. Пізніше і Молдавія і Волощина все більшу увагу звертала на зв'язок з Москвою /особливо з часів Петра Великого/, та й це зрозуміло в добу руїни на Україні. Працю, яку виконало козацтво на цій пограниччі /ще й перед Б. Хмельницьким; пізніше

у співпраці з Яном Собеським/, поволі узурпувала для себе Москва.

Видатну роль в політиці гетьмана грали протестантські країни.- Семигород, Бранденбург, Швеція. Удар, якого завдав Б. Хмельницький Польщі, викликав саме ці країни на політичну арену. Семигородський князь Юрій Ракоці мав претензії на королівання у Польщі, Швеція не забувала старих розрахунків з Польщею і була зацікавлена в Прибалтиці. Бранденбурзький курфюрст думав про кінцеве визволення з-під польської залежності Східної Пруссії.

Не всі з цих чинників, які потрібні були Б. Хмельницькому для поборення Польщі, зберегли своє значення і в дальшій історії України. Основними компетентами були і залишилися Польща, Москва, турецько-татарський світ.

Поборюючи Польщу, Б. Хмельницький спочатку захопився за турецько-татарський світ. Але Крим виявив себе зрадливим і непевним. Між Україною і Польщею кримський хан хотів грати роль міродаїного посередника. Це була система рівноваги на користь Криму з таким розрахунком, щоб не були сильними ні Україна, ні Польща. І коли Б. Хмельницький ввійшов у союз з Москвою, то Крим зараз же повернувся проти України, бо сполучені Москва і Україна ставали занадто небезпечними для самих татар. По суті те ж саме стосується і Туреччини, під якої зверхністю знаходився Крим, - тільки на більшому віддаленні.

Непевність Криму примушувала Б. Хмельницького з самих початків революції шукати за новими союзниками. Вже тоді Москва була в політичних комбінаціях гетьмана свого роду резервою. Але порозуміння з нею прийшло щойно в 1654 р. Б. Хмельницькому вдалося порушити Москву проти Польщі на основі переяславського

трактату, що робив з українського гетьмана і заступленої ним держави васала московського царя. Але й це порозуміння виявило незабаром свою нестійкість. Б. Хмельницький тримався і далі незалежним володарем, а Москва хотіла положити свою руку на Україну.

Головно, Москва не допомагала в основному, чого вимагав від неї Б. Хмельницький. Замість кінцевого поборення Польщі, вона завершила фронт і порозумілася з Польщею та навіть почала військові дії проти Швеції, що саме з Семигородом і Бранденбургом виступили проти Польщі.

Цей віленський трактат 1656 р. між Польщею і Московією - високопам'ятна дата. В рішучий момент Москва кидала свого українського союзника. За Богдана вперше з цілою силою відчулося, що Україна є об'єктом гри між двома її сусідами, Польщею і Московією. Замість поділу Польщі, повставала загроза поділу України.

З цього часу кожне порозуміння між Польщею і Московією означало удар для України. Нову козацьку державу тиснуто було з обох боків - і польського і московського. Польська республіка далі підтримувала свої претензії на Україну; Москва тільки починала ставити їх, але це робилося з самого початку вперто і виразно.

З цього тиску Україна мусіла шукати собі виходу, починаючи вже з Б. Хмельницького. Її політики то виступали з Польщею проти Москви, то з Московією проти Польщі. А коли обидві сторони порозумівалися, то це означало, що Україна мусіла шукати собі третього партнера. На цей шлях стала козацька держава вже за Б. Хмельницького. Порозуміння між Польщею і Московією у Вільні тільки закріпило українського гетьмана в стремлінні прийняти енергійну участь в коаліції, що складалася із Швеції, Бранденбургу, Семигороду, почасти Литви, Молдавії, і Волощини.

Для нього ця коаліція була отим третім партнером, за допомогою якого він сподівався поділити Польщу і збудувати велику, незалежну Україну. Також і Виговський на першій етапі свого гетьманування тримався рішучого наближення до Швеції і навіть склав формальний союз з нею та рівночасно перетягнув на свій бік і татар.

Ще більше катастрофального характеру набрав для України Андрусівський договір 1667 р., який пізніше не раз підтверджувано. Це був правдивий поділ України на дві сфери впливів: правобережну польську і лівобережну-московську. Цей поділ викликав серед українців надзвичайну реакцію. Навіть по-рабському відданий Москві Брюховецький відповів на нього повстанням, а правобережний гетьман Дорошенко в кінцевому результаті рішучо наблизвся до Туреччини. Шукання за третім партнером привели Дорошенка навіть до одноразової спроби зав'язати стосунки з Бранденбургом.

Вічний мир 1684 р. знову означав, що Україна має залишатися роз'єднаною. Тому й ставлення гетьмана Самойловича до цього нового порозуміння між Польщею і Московією коштом України було явно вороже. У нього ми помічаємо виразну тенденцію розвести Москву з Польщею. Він радив Москві не йти на згоду і малював в чорних фарбах можливості операцій проти Криму, що мало стати завданням Москви як нового спільника Польщі й антитурецької європейської коаліції. Можливо, що гетьман не хотів заціпати Туреччини-Криму ще й тому, щоб не робити і саму Москву занадто сильною. Самойлович не ховав свого незадоволення з політики Москви і тому впав жертвою злоби між генеральною старшиною і всемогучим фаворитом московської регентші Софії, Голіциним, хоч його передбачення й були правдиві: похід 1687 р. проти

і з боку Москви. Втручався в українські справи звичайно і турецько-татарський світ, але це йшло або по лінії звичайного грабунку /ясирі/, або з виразною тенденцією створити - принаймні на Правобережжі - свого роду бар'єр між собою і північним сусідом, Москвою. Якоїсь більш конструктивної ідеї в українській політиці Туреччини - Криму не бачимо.

Знову і знову приходимо до висновку, що майже кожне порозуміння між Польщею і Москвою відбувалося коштом України. Але жертвою його була не тільки Україна. В кінцевому результаті поділ України ставив у критичне положення слабшого партнера, і таким була або скорше стала Польща. Не підсилення Польщі, а надзвичайний зріст Москви був наслідком поділів. Україна була першим етапом для московської експанзії, другим ставала сама Польща. Історична Польща не зрозуміла, що вона тільки в союзі з сильною Україною могла протиставитися північному кольосові, так само, як не розуміла цього і модерна Польща в своїм змаганні з Советською Росією. І результат був той самий: поділ або взагалі опанування Польщі Росією.

З Б. Хмельницького починається і ера коаліцій. Безперечно, одною з основних політичних думок великого гетьмана було переконання, що велика, незалежна Україна в її етнографічних межах наскорше постане тоді, коли коаліція ворожих Польщі держав примусить її до ґрунтовних поступок або й просто приступити до її поділу. Але для плекання коаліцій потрібні особливі умови. Б. Хмельницький створив собі відповідну арену своєю дипломатією. Цього його наступники зробити були дуже часто не в силі, особливо в часи руїни, що наступила після смерті гетьмана.

Шойно виступ Карла XII. створив передумови для коаліційних

заходів, але вже з вістрям, постійного оберненим проти Москви. Часи змінилися. Б. Хмельницький робив коаліційні заходи проти Польщі, бо це була в середині XVII ст. безперечно найсильніша держава на Сході Європи. Але в часі від Б. Хмельницького до Мазепи Москва встигла стати найсильнішим чинником на Сході, і тому коаліції творилися проти неї.

Карла XII. можна вважати ініціатором таких коаліцій. Але не-ловажну роль грав і сам Мазепа, коли він прийняв шведську орієнтацію. Намічався спільний антимосковський фронт, що йшов від Фінляндії аж до Туреччини і в якому важили Швеція, балтійські країни, Польща, Україна, Січ, Крим, Туреччина.

За П. Орлика ця ідея коаліцій набрала навіть дальшого поширення на Схід. Активне значення в його східно-європейських коаліційних планах, направлених проти Москви, мали Швеція, Польща, Гетьманщина, Дон /донське козацтво/, Крим, Туреччина, буджацькі татари і кубанські та волзькі і астраханські татари, не кажучи вже про інших іногородців Південно-Східної Росії. Москва була охоплена ніби півколом ворожих країн, від Балтійського моря аж до самої Волги.

Так само і син гетьмана, Григорій Орлик, носився ще під час шведсько-російської війни, що почалася в 1741 р., з проєктами нової східно-європейської коаліції проти Москви, в яку мала входити Швеція, Туреччина, Крим, Польща, Україна та навіть Прусія.

Серед цих коаліційних співучасників Швеція грала особливу роль для України. Тут, дійсно, існувала традиція, що виходила з Хмельниччини. Українське громадянство часів Мазепи і першої української еміграції на чолі з Орликом свідомо сполучували Україну і Швецію обох періодів. В "Маніфесті гетьмана Орлика

до європейських урядів" висловлено це зовсім виразно: "Тоді ясновельможний гетьман Іван Мазепа блаженної пам'яті, щоб захистити права своєї батьківщини, щоб охоронити запорозьку армію, віддався під протекцію ясновельможного шведського короля. В цій тактиці він пішов слідом за своїм попередником, блаженної пам'яті Богданом Хмельницьким, який з'єднався з ясновельможним шведським королем Карлом X. блаженної пам'яті, в згоді і збройнім союзі задля визволення своєї батьківщини від польського ярма, під яким стогнав тоді руський народ".

Безперечно, вже від Богдана Хмельницького починаються спроби знайти політичну рівновагу сил на Сході Європи на користь України. Ідея коаліцій - це вислів шукань в цім напрямі. Цікаво що автор "Історії Русов" уже в добу Хмельницького вводить Україну в коло європейських держав, зв'язаних між собою системою міжнародньої політичної рівноваги. "В Історії Русов" устами Б. Хмельницького робиться закид державам "равновісія іщущим", що вони бажать зберегти рівновагу, допомагаючи полякам приневольвати український народ, а це є "странность, несовместимая ни с какими правилами политическими и моральными".

Безсумнівно, раціоналіст кінця XVIII ст., яким був автор "Історії Русов", переносить тут ідеї свого віку в XVII ст., а з тим і модну ідею політичної рівноваги сил. Б. Хмельницький таки дійсно шукав точки опертя на Сході Європи і тому був за утворення відповідних коаліцій, бо тільки в такий спосіб можна було відірвати Україну від сильної Польщі і створити з неї незалежну державу.

Ідея рівноваги виринала не раз і пізніше, але, здебільшого, в спосіб фактичний, без особливих оформлень. Свідомо і виразно висловлював її Орлик з великим передбаченням будуччини. Чималу

вагу надало їй українське суспільство наших часів у своєрідній формі "зовнішніх орієнтацій".

Те, що зробив Б. Хмельницький, залишається важливим, на сьогодні. Він зробив великий крок на шляху до кінцевого оформлення нації-держави, і ми маємо цю працю перебрати. Тому і закордонна політика Б. Хмельницького, яка саме служила цій меті: створення соборної і незалежної України, є для нас в багатьох моментах вихідним пунктом для вироблення національно-державної свідомості.

У. Богдан Хмельницький і традиції української державности.

З Богдана Хмельницького починається нова доба, доба козацької держави. Україна другої половини XVII- і XVIII ст. почувала себе кровно зв'язаною з Б. Хмельницьким. Вона пішла шляхами, вказаними їй засновником. Проблеми Б. Хмельницького були й проблемами козацької доби майже до кінця її тривання.

Саме відрив Б. Хмельницького від Польщі, спочатку не зовсім рішучий, а потім все упертіший і свідоміший, ставив питання про те, що мало бути з Україною. Україна переходила в нову фазу свого існування, в якій треба було вирішувати, чи вона має бути незалежною, чи під якоюсь державою, чи з'єднаною чи роз'єднаною. Поставало питання соборности і несоборности України, вживаючи сьогочасної нашої термінології.

Само життя ставило їх уже фактом відриву від Польщі. Ми знаємо, що в програмі гетьмана стояло звільнення всієї України від Польщі в її територіяльних межах. Вимоги такого роду ставив він полякам нераз, починаючи з 1649 року.

Але ця програма об'єднання була безперечно актуальною і для його

наступників. Як каже М. Грушевський, характеризуючи перші часи Виговського, "смерть його /Хмельницького/ не робить в цій програмі ніякого перелому, ніяких змін, робота йде тим самим шляхом. Звичайно, зміни були, але ці зміни не отосувалися на пряму тенденції, основної лінії. Гін до об'єднання, до соборности, часткової чи повної, був сталим висловом козацької доби, хоч висловлював себе то сильніше, то слабше, залежно від обставин тих діячів, що бралися за це завдання, чи то Виговський, Дорошенко, Самойлович чи Мазепа і Пилип Орлик.

Також ідея незалежности була тим світочем, що-раз запалений Б. Хмельницьким - кидав свої промені в майбутнє України. Ця незалежність була в його часи скорше фактичною, як юридичною. Б. Хмельницькому йшло про суть справи, і для нього як політика характеристичне було те, що він не ухилявся від протекторату - турецького, або московського, або якогось іншого, - якщо цей лишав Україну і українців в спокою. На протекторат дивився Богдан скорше як на союз; і це був в його політиці засіб, завдяки якому мала зберігатися і розвиватися незалежність України. Саме так дивилися на справу й найвидатніші його наступники. Коли вони - чи це був Дорошенко, чи Мазепа, чи Орлик, - вели переговори з чужими державами про союз з Україною, то цей союз розуміли вони так, що Україна має бути незалежною. Коли вони й погоджувалися на протекторат - турецький, шведський тощо - то в їх очах була це скорше форма, і тут грав чималу роль факт, що Україна з часів Богдана була призвичаєна до таких протекторатських форм.

Ще важнішою була традиція Хмельниччини для внутрішніх відносин козацької держави. Переяславський договір 1654 р., складений Б. Хмельницьким з Москвою, хоч і неясний в своїй структурі

і деталях, лят не тільки в основу українсько-московських відносин, але й став своєрідною конституцією, Magna Charta українських вольностей. Кожний гетьман, складаючи після своїх виборів статті з Москвою, спирався, як на вихідний пункт, на Переяславський договір Хмельницького. В боротьбі за автономію України українська влада не мала авторитетнішого аргументу, як пункти Хмельницького. Авторитет Хмельницького був такий великий, що й російський уряд /нпр. Петро I./, заводячи обмеження на Україні та порушуючи її автономію, теж посилався на тіж самі пункти Хмельницького, хоч, звичайно, була це свідомо фальсифікація.

Саме цей договір, хоч і складений за польською ще традицією у формі прохальних статей Війська Запорозького, був свідоцтвом того, що злучення України з Москвою було актом добровільним. За Б. Хмельницького Україна стала вільною нацією, виборовши собі права зброю; як вільна і незалежна приступила до спілки з Москвою. Це стало ідеологічною основою для цілого дальшого розвитку. Боротьба українців за свою автономію, особливо в XVIII ст., коли права України були явно загрожені з боку Москви, спиралася саме на цей пункт. Те, що Україна не була завойована Москвою, але добровільно, як вільна нація, на підставі своїх прав, свобод і привілеїв, гарантованих договорами, зійшлася з нею - це було аргументом для численних петицій, суплік, вимог, історичних розвідок й т.п.

Ще звернемо увагу на соціяльний момент. Українська революція 1648 р. була великим зривом, в яким узяли участь всі сили народу. Б. Хмельницький, як той маг і чародій, зумів розворушити масу і дати напрям її діям. Українська національна і соціяльна лінія, принаймні на деякий час, зійшлися. Звільнення України в цілому й звільнення селянства від підданчих обов'яз-

ків ішли паралельно.

Але вже сам гетьман, в силу обставин та попросту призвичаєний до певних відносин залежності простого люду від зверхнього стану, не робив з цього погляду тих радикальних висновків, які зробив сам нарід. Нарід хотів повної необмеженої волі, а Б. Хмельницький пішов тим часом на компроміс, дозволяючи монастирям, духовенству, а потім і деяким категоріям своїх помічників /особливо зі шляхти/затримати в себе піддане населення. Саме відсіля й почалася та трагічна для української історії лінія розходження між національним і соціалним, яка кінець-кінцем привела до того, що в XVIII ст. маса - нарід не цікавились вже долею своєї держави. Тому й інтереси цієї держави почали що далі, то все більше заступати не стільки простий нарід, навіть і не підупале козацтво, скільки сильна старшина, що поволі оберталася в нове шляхетство. Це розходження і було основною причиною слабости України, а зерно для розвитку саме в цім напрямі покладено вже в часах Б. Хмельницького.

Отже, Б. Хмельницький поклав руку на цілий розвиток України часів козацької державности. Основні імпульси вийшли від нього. І в них була така сила, що українці другої половини XVII і XVIII ст. дивилися на стільки вперед, скільки назад і не від Богдана, але до Богдана, до цього могутнього батька, що створив переламову, нову добу, в якій прийшла до вислову найбільша сила козацької України.

Життя, звичайно, йшло своїм шляхом; із старшини поволі вироблялося шляхетство, селянство котилося до низу, наближаючись до кріпацтва, козацтво було вже в XVIII ст. дуже зубожіле і т. д., і всеж таки кожний стан вбачав у Хмельниччині щось своє, блискуче. незрівняне, недосяжне, якийсь ідеал. Старшина, хоч

її правове і матеріяльне становище з часом надзвичайно поліпшало і скріпилося, бачила в часах Б. Хмельницького силу і міць національну, можливості, про які вона при теперішніх обставинах могла тільки мріяти, селянство не забувало про золотий час свого звільнення з-під польських панів, козацтво пригадувало, собі, що воно за Богдана було першим військовим станом, що шаблюю завойвав свої права, вільності й привілеї.

З одного боку, була це ідеалізація, а з другого - почуття органічної пов'язаності з добом, яка поставила всі ті проблеми, що тим чи іншим способом українське суспільство мусіло розв'язувати. Б. Хмельницький не міг зійти з пам'яті людей, бо все, що на Україні творилося, якоюсь стороною спиралося на його добу.

Так було, поки існувала українська козацька держава, і впливи цього наставлення помітні ще й в ХІХ ст., аж поки не прийшли на зміну нові течії. Але в ХХ ст. ми знову вертаємося до проблем, що їх поставила доба Хмельниччини. Як за Хмельниччини вихідним пунктом був 1648-ий рік, так тепер став ним 1917-ий рік. Постання української державності в 1917-1920 рр. і боротьба за її відновлення впродовж першої половини ХХ ст. висунула низку проблем, які дуже наближають нас до проблематики Хмельниччини. Досить тільки пригадати, яке значення мали і мають для нас гасла соборності і незалежності, щоби зараз же відчувати цілу вагу тої ж самої проблематики за часів Хмельницького. Наші політичні орієнтації, наші блукання між Польщею і Москвою - як живо пригадують вони нам подібні блукання гетьманової політики, починаючи з 1648 р.! Тай пов'язаність національного з соціяльним, що так явно виявила себе в революції 1917 р., знову веде нас до тої самої Хмельниччини. По суті

тільки наше покоління може так повністю зрозуміти гігантську, подиву гідну працю великого Богдана. Його проблематика, зрештою, є й нашою проблематикою. Ми так само живемо в добу зриву, як і покоління Хмельничан.

УІ. Гетьман Мазепа в оцінці істориків
народників і державників.

Особа Мазепа належить до тих, що викликали найбільше суперечок в українській історичній літературі; - від цілковитого осудження до піднесення на п'єдестал. Тут можна помітити навіть певні лінії розвитку. ХУІІІ ст. почасти засудило Мазепу або мовчало про нього в зв'язку з терором, який запровадив російський уряд на українських землях. Але не бракувало й людей, що ставилися з пієтетом до пам'яті гетьмана, особливо коли взяти на увагу його сподвижників, отаких як П. Орлик.

В ХІХ ст. саме ідеологічний підхід, підхід української еліти, виключав позитивне наставлення до гетьмана і тільки на порозі ХІХ-ХХ ст. почався зворот до позитивної оцінки його. Тепер спірними залишилися тільки окремі моменти його діяльності: питання про те, чи мав рацію Мазепа, усуваючи Палія на Правобережній Україні, чи правильно він повівся під час донського повстання 1707-1708 рр. і т.д.

Саме цей перехід від загального заперечення до критицизму в подробицях, при позитивній оцінці цілості образу гетьмана, свідчить про те, що у наших істориків сталася певна ідеологічна зміна фронту: Мазепина справа перейшла з рук народників до державників.

Як уже зазначив Д. Дорошенко у статті "Мазепа в історичній

літературі і в житті /1938/, народницький напрям серед українського суспільства та істориків не сприяв розвитку симпатій до Мазепи. І Куліша, напр., вороже ставлення до Мазепи залишилось на все життя в ряді дуже різких віршів про Мазепу, як про "патріярха зради" в його Дзвоні" 1896 р. Драгоманов писав у "Політичних піснях українського народу", що, "власне, Мазепа з ненавистю до нього простого люду на Україні, з його повсечасною брехнею на всі боки, з його думкою тільки про себе ... власне Мазепа й потеряв справу вільности і добра України, про котру він широ ніколи й не думав". Д. Лазаревський, критикуючи в 1898 р. монографію Уманця про Мазепу, ставив теж під сумнів не тільки соціяльну лінію політики гетьмана, але й самий його патріотизм, бажання добра своїй батьківщині.

В дусі народницької ідеології висловлювався і Костомаров про Мазепу, випускаючи в 1882-1884 рр. першу велику наукову монографію, присвячену діяльності цього видатного українського діяча. Але тут могли мати ролю і тактичні міркування. Костомаров заходився примирити російський уряд з українським рухом, довести, що українські домагання стосуються виключно заведення української мови в народніх школах та творення українського письменства для народу. В його монографії, що мала саме служити доказом відсутности сепаратистичних тенденцій на Україні, стикаються два напрями: аристократичні тенденції Мазепи з демократичними стремліннями народніх мас. Мазепа і народ - це неначе дві ворожі стихії, і зрадництву гетьмана треба протиставити вірність народу. Вчинок Мазепи не знайшов собі жадного ґрунту на Україні. В той час, як народ залишився вірним Москві, гетьман, будучи глибоким егоїстом і честолюбцем, перейшов до шведів. Двадцять років перед тим /1860/ той же

Костомаров, пишучи в "Современнику" про козацтво, висловлювався інакше, а саме говорив, що "Мазепа щиро дбав за добро України, бажав незалежності і свободи для своєї батьківщини".

В загальному ж історіографи народницького напрямку поставилися негативно до Мазепи. Занадто вона була просякнута народницькою ідеологією. Для неї історична особистість набирає вартости тільки тоді, коли вона репрезентує суто народні інтереси, інтереси маси. Історик стояв за простий народ, за селянство чи зубожіле козацтво, і тому у нього, як це вже підкреслив Д. Кравцов в статті "Гетьман Мазепа в українській історіографії XIX в." /1925/, на перший план виступала соціальна основа минулого. Соціальні симпатії важили більше, ніж суто національні. Аристократ Мазепа - цей традиційний для народників штамп - ніяк не підходив до того образу протонародньої України, який глибоко запав в їх душу.

Але особа Мазепи була остільки видатною, його розрив з Москвою-подією знаменною, що й історики-народники не могли звільнитися від її впливу. У неодного з них було відношення до Мазепи подвійне. Воно хитається між позитивною оцінкою його соціальних заходів. Найбільш типовим був осуд В. Антоновича в його "Короткій історії Козаччини": "Все лихо Мазепи залежало від того, що він ігнорував народні інтереси, а може не розумів їх, а мріяв тільки про установа на Україні аристократичної держави. Коли б Мазепа не був засліплений цією ідеєю, народ був би підпер його."

Але в останніх своїх представниках і стара історіографія перейшла до переоцінки цінностей. Монографія Уманця про Мазепу /1817/, що була новим вихідним пунктом в позитивній оцінці гетьмана, і стаття Грушевського "Шведсько-український союз

1708 р." /1909/ давали вже образ Мазепи-патріота, що хотів свою країну зробити вільною і незалежною.

Все ж таки і тут старий спосіб думання залишив свій слід. Грушевський характеризує добу Мазепи, як поступову національно і політично, а не соціально, а гетьмана робить "вірним репрезентантом і виконавцем традиційної політики української старшини;" Уманець, бажаючи реабілітувати Мазепу і з народницького штандпункту, твердить, що гетьман дбав не тільки про старшину, але й про народні маси. Обидва історики стояли, коли так можна висловитися, на порозі державницького думання.

Новітня історіографія державницького напрямку поставилася до Мазепи значно виразніше. Вже засновники цього напрямку - Томашівський і Липинський - зайнялися Мазепиною проблематикою, перший вивчаючи обставини його шведської орієнтації на підставі ще невідомого у нас шведського матеріалу /1909/, другий прямо таки глорифікуючи гетьмана, як продовжувача державницьких плянів Б. Хмельницького /1912/.

Услід за ними появилися вже за наших часів на Україні і на еміграції дослідники Андрусяка, Борщака /напр., його загальний огляд "Мазепа як людина й історичний діяч" - 1933/, Крупницького і інші. На СРСРській Україні державницька течія могла виявити себе досить слабо. Зовсім виразною вона є в працях істориків українського права - таких як Окіншевич або Новицький.

В істориків державників змінилося ставлення до історичних персонажів і подій: вони одягли, так би мовити, інші окуляри. В той час як народницькі історики занедбали історичну особистість або оцінили її в специфічний спосіб, державники почали робити переоцінку, якій, передусім, підлягали ті, що

стояли на відповідних постах, отже й Мазепа.

В трактуванні Мазеви стався перехід від поверхового психологізму до об'єктивності. Нарешті, ми вийшли з зачарованого кола персональних мотивів Мазеви, його егоїзму, ображеного честолюбства і т.д., якими оперував в типовий для народників спосіб Костомаров. При ближчій розгляді такої важливої справи, як орієнтація Мазеви на шведів, державники все більше переконувалися в тім, що персональні мотиви як такі по суті нічого не вияснюють. Коли б Мазепа керувався тільки персональними мотивами, то він не міг би нічого ліпшого зробити, як залишитися там, де він був - при царстві.

В тім то й справа, що Мазепа не був якимсь московським генерал-губернатором, а українським державним мужем. Поступовання Мазеви вдасться вложити в один логічний ряд, його кроки стануть консеквентними і зрозумілими, коли ми на нього подивимося, не як на людину, що думала лише про власну кар'єру, а як на обраного Гетьмана України, який був свідомий не тільки своїх прав, але й своїх обов'язків, тих обов'язків, які робили його наступником роду українських гетьманів, починаючи з Б. Хмельницького.

І для нього була рішальною стара, традиційна ідея оборони прав і свобод України, те, що ми сьогодні підводимо під поняття "незалежність". І у нього, як і у його видатніших попередників, сиділа глибоко в душі думка про з'єднання України /в сучасній мові "соборність"/, про поширення її прав і свобод на можливо більшу українську етнографічну територію. У відомій конституції України, яку уложено в Бендерах в 1710 р., читаємо ми: "Гетьман ясновельможний Іван Мазепа, подвигнувшись правдою й ревностію за цілість отчизни, прав й вольностей войскових, а телючи усердним теланієм за дній Гетманства

своєго владіння видіти, и по смерти своєї для вікопомно имени своєго пам'яті зоставати тую ж отчизну, милую матку нашу, войско запорожское городовое и низовое не тилко в ненарушимих, леч и в розширенних волностях, квітнующую и изобилующую, отдался в непреламанную оборону найяснішого короля шведского."

Навіть підтримка старшини в цілості, виразне бажання витворити міцну українську еліту була скорше виявом державних плянів Мазепи, його бажання скріпити Україну згори елементами, які в стані керувати країною, ніж якихось тактично-персональних міркувань. Потреба заступлення вищих інтересів України могла бути зрозумілою не масі, а саме еліті, і без еліти Мазепа лишався, неначе без рук.

Опиралися на еліту було конечним, бо без неї неможлива була консолідація держави. Гетьман оперся на старшину, не дивлячись на те, що мусів, принаймні в перших роках свого гетьманування, витримати зі значною частиною її жорстоку боротьбу, як це доводить ряд статей Оглоблина. В тих обставинах, в яких Мазепа знаходився, і в тій добі, до якої він належав, і не було по суті інших рецензентів. Те, що можливе було ще за часів Богдана Хмельницького, а саме державна будова на підставі вільності всіх станів, тепер відійшло в минуле. Довкола панувала станова держава в її типових рисах, себто з перевагою шляхетського /старшинського/ стану. Тільки з часом, в наслідок надзвичайних зусиль, вдалося йому підібрати склад старшини, що була йому більш-менш прихильна або й віддана. Але небезпека з боку непевної старшини загрожувала гетьманові до кінця його днів.

На наших очах типові для народників конкуренційні постаті Мазепи-аристократа і Палія-демократа зазнають зміни. І тут

у державників помітна виразна цензура. У своїй монографії "Мазепа і Правобережжя" /1938/ Андрусяк робить оригінальну спробу зблизити ідеологічно обох видатних діячів України - треба признатися, не без певної пересади.

Ми у нього читаємо: "Сам Палій жив у достатках, і тому ніяк не можна його уважати за представника козацької голоти. Хоч давніше перебував на Січі, куда вже в часі його побуту в Хвастові двічі кликали його запорожці бути кошовим отаманом, Палій відмовився від цього уряду. Згодом, мабуть, з причини, його приятних взаємин з Мазепою, його популярність серед запорожців змаліла. Автім, він, як оборонець городового козацтва, разом з Мазепиним військом громив тих запорожців, що займалися "гультайством". З того виходить, що не можна вважати Палія й Мазепу за представників двох противних принципів, тільки навпаки, можна навіть добачувати в їх політичній діяльності деяку подібність. Розуміється, діяльність Палія як людини з меншою освітою на нижчому становищі і серед інших політичних обставин звернена була головню в напрямі воєнного промислу і менше проявлялася в інших ділянках."

Було б мильним думати, подібно до народників, що гетьман у всім потурав старшині. Консолідація держави - а цієї консолідації вимагали відносини після страшної руїни на Україні в другій половині XVII ст.- вряд чи могла відбутися інакше, як по лінії консервації відносин. Масовий вплив колоністів із зруйнованої Правобережної України, може, найбільше спричинився до того, що на Лівобережжі з'явилася значна селянська маса, яка знайшлася в "послушенстві" у старшини, була приписана до "рангу", чого, зрештою, вимагав і самий примітивний характер української господарки, потреба винагороджувати українську адміністрацію за

службу, передовсім, натурою, ранговими маєтками.

Але Гетьман, без сумніву, дбав про те, щоб козацтво і селянство не відчули аж надто переваги вищої української верстви. Там, де старшина, добиваючися розширення і поглиблення своїх панських прав, переходила певні межі, там вона зустрілася з твердою волею голови держави. Мазепа, безперечно, мав на увазі ідею певної рівноваги між станами, рівноваги, що мала закріпити наявні вже соціальні відносини.

Найгіршим була в його очах непевність відносин, несконсолідованість їх. Це дуже шкодило Україні як державному цілому. Кожний стан мусів залишатися в тих рямках, в які доля наставила його, і не виходити з них. Тільки в такий спосіб могло прийти до заспокоєння, так потрібного після руїни і до "єдиномислія", без якого Україна не мала свободи рухів.

В одному місці Мазепа так аргументував потребу загального розуміння перед тим, як починати якусь рішучу акцію: "У нас на Україні, і начальні і підначальні, і духовні і мирські особи, подібно ріжним колесам, не перебувають в єдиномислії і згоді... Потрібно перше постаратися привести до єдиномислія військо і весь нарід на Україні по обох боках Дніпра." Будучи сам поетом, він висловлював і в поетичній формі туж саму думку: "Боже, зжалься України, що не вкупі має сини".

Ясно видно, що Мазепа думав про цілість країни. З цього штандпункту і орієнтація гетьмана на Швецію виглядає як крок, яким він хотів закріпити права і свободи України, бо вони стояли під загрозою знищення з боку Москви. Оця загроза - той об'єктивний мотив, який пхав українського державного мужа на бік ворогів царя.

Його діяльність на користь церкви, освіти, мистецтва, літератури

і т.д., про яку перший збірний образ дає нам стаття Андрусяка "Гетьман Мазепа як культурний діяч" /1938/, лежить на тій же лінії. Тільки тепер поволі стає нам ясним те, про що так добре знали його сучасники і ближчі нащадки, а саме, який надзвичайно широкий характер мали ці культурні турботи високоосвіченого гетьмана. Беремо для ілюстрації зі свіжоподаних матеріалів Возняка/"Бендерська комісія по смерті Мазепи", 1938/ уривок про видатки гетьмана на користь церков /від двадцятьох років/, що зберігся в пам'яті емігрованої до Бендер старшини; "Позолочення бані Печерської Церкви 20.500 дук. і мур довкола Печерської Монастиря і церков тощо, мільйон; великий дзвін і дзвіниця до Печерського монастиря /73.000 зол./, великий срібний свічник для Печерської Церкви 2.000 імпер. і золота чаша і також оправа Євангелії для неї 2.400 дук.; золота митра для неї 3000 дук., поминувши прикраси і пожертви для неї; позолочення бані митрополитичого собору в Києві 5.000 дук.; золота чаша для нього 500 дук. віднова його 50.000 зол.; церква київської колегії з гімназіями й ін. більш, ніж 200.000 зол.; церква св. Миколи Київського з монастирем тощо більш, ніж 100.000 зол.; віднова церкви монастиря св. Кирила за Києвом більш, ніж 10.000 зол.; вівтар у Межигірському монастирі 10.000 зол.; фундація новозбудованого єпископського собору з Переяславі з монастирем тощо більше, ніж 300.000 зол.; церква у Глухові 20.000 зол. і рефектар Густинського монастиря 10.000 зол.; рефектар Марського монастиря понад 8.000 зол.; церква св. Тройци в Батурині понад 20.000 зол.; незакінчена церква св. Миколи в Батурині 4.000 зол.; монастирська церква в Діхтарях 15.000 зол.; монастирі Бахмацький, Каменський, Любецький, Думницький з церквами тощо, невідомо скільки; віднова катедрального монастиря в Чернігові 10.000 зол.;

докінчення будови церкви св. Тройці там само 10.000 зол.; Макошинський монастир з церквою св. Миколи понад 20.000 зол.; на віднову монастиря св. Сави дав у Батурині архимандритові, пізнішому патріярхові, 50.000 зол.; а на докінчення будови цьогож монастиря й до інших місць Палестини вислав тому ж патріярхові 30.000 дук.; чаша з чистого золота, лампа на срібний вівтар для Божого гробу 20.000 зол.; срібна рака з п'ятьома срібними свічниками на моці св. Варвари 40.000 імпер.; вівтар для церкви у Вільні 10.000 зол.; підмога православію на руки луцького єпископа Жабокрицького 3.000 зол.; Євангелія в арабській мові на руки александрійського патріярха 3.000 зол. і для нього 3.000 зол. Дерев'яні церкви: чернігівська св. Івана Євангеліста з вівтарем тощо понад 5.000 зол. і дві батуринські, Воскресенська і Покрови Богородиці з приналежностями понад 15.000 зол.; в селі Прачі понад 15.000 зол. і св. Івана Хрестителя в Рильську 2.000 зол."

Безперечно, і в культурних справах помітне прагнення Мазепи до консолідації держави, бажання підняти її на вищий культурний щабель. Це не тільки приватне зацікавлення мецената, якого Олекса Мартос /він відвідав гетьмана в Галаці в 1811 р./ називає "другом наук", але й свідоме опікування важливими для української держави справами.

Але тоді в іншому освітленні стають перед нами деякі персональні мотиви і якості Мазепи, напр., така виразна риса його характеру, як честолюбство. Це честолюбство і людини і державного мужа, свідомого високости свого звання, своєї мети і своєї відповідальности за долю України, честолюбство діяча, що репрезентував окрему автономну державу і почував себе не раз глибоко ображеним то з боку самого царя, то з боку його ближчих

співробітників, як напр. Меншікова, які робили, особливо за північної війни, свого роду атентати на гетьманські права і прерогативи /Б. Крупницький, Гетьман Мазепа і його доба, нім. монографія, Ляйпціг, 1942/.

Це повне зрозуміння значення Мазепи як державного мужа якимось наближає істориків-державників до самої доби і її діячів. Державники нашого часу ніби подали руку державникам часів Мазепи. Якимсь рідним і зрозумілим став нам і той пістет, яким користався гетьман в колах першої української еміграції, починаючи з його наступника Пилипа Орлика.

В "Покірному меморіялі запорозького війська до святого королівського маєстату Швеції, писаного восени 1709 р. в Бендерах, говориться ясно і виразно: "Знаємо бо добре, що прийняти опіку св. королівського маєстату зневолило ясновельм. гетьмана Мазепу прагнення, щоб руський народ скинув московське ярмо й був вільний..."

А Пилип Орлик, коли прийшлося йому внаслідок акції Мазепи їсти гіркий зліб еміграції, все згадував про нього з великою пошаною, бачив в нім видатного українського мужа і патріота. В 1722 р. він одвідав могилу Мазепи в Галаці і записав з того приводу в своїм щоденнику: "Увечері я був в церкві св. Юрія й відвідав могилу небіжчика Мазепи, помолився за його душу і відправив панахиду, жаліючи, що такий чоловік не міг мати почесного похорону".

УІІ. МАЗЕПИНЦІ І НАЦІОНАЛЬНА СВІДОМІСТЬ НА УКРАЇНІ.

І. Автономісти і сепаратисти у ХУІІІ ст.

З Мазепою національна свідомість на Україні вступає в свою переломову добу.

В другій половині ХУІІ в. козацька держава була ще явищем остільки незалежним від Москви, що не могло бути навіть питання про те, щоби боротися за основний зміст цієї державности. Втручання Москви було скорше зовнішнього характеру і не могло змінити структури України, хоч і деякі заходи московської політики - пригадаймо собі особливо часи Брюховецького на Лівобережній Україні - заповідали недобре.

Сама акція Мазепи, спрямована на те, щоби відірвати Україну від Москви, знаменує нові віхи в українській національній свідомості. Постають типи українських автономістів і сепаратистів. Це вже не загальна боротьба за незалежність України в рамках Східньої Європи, якою було виповнено другу половину ХУІІ ст. Це боротьба у звужених межах, передовсім на Гетьманщині, боротьба, в якій амплітуда хитань протягається від автономізму до сепаратизму, від упертої боротьби власних державно-суспільних основ, загрожених втручанням Москви, до спроб відірвання України від Москви.

Автономізм і сепаратизм були паралельними явищами. Маємо перед собою два ряди: закордонну еміграцію, що веде незалежницьку, сепаратистичну лінію, і патріотичну еліту в краю з її впертою боротьбою за збереження автономії України в рам-

ках Російської Імперії.

Не можна сказати, що між обома напрямками не було нічого спільного. В ідеологічній площині тут багато і тих самих мотивів і тих самих аргументів. Це були люди тої ж самої породи і тої самої традиції.

Про поширення мазепинства на Україні свідчить найперше, що навіть і гетьмани післямазепиної доби дихали тим же духом, що й Мазепа. Відомо, що його наступник Іван Скоропадський був симпатиком політичної лінії Мазепи й позитивно ставився до його шведської орієнтації, хоч і залишився пасивним, точніше по російському боці, з огляду на стратегічну ситуацію. Чернігівського полковника Павла Полуботка, сам цар окреслив назвою другого Мазепи. Гетьман Данило Апостол /1727 - 1734/ був свого часу одним із найвидатніших сепаратистів, ревно підтримував шведську орієнтацію Мазепи і навіть деякий час разом з ним і Карлом XII воював проти москалів. Не був певним навіть і останній гетьман Кирило Розумовський /1750 - 1764/. Хоч і як він був близько зв'язаний з царськими колами, то все ж таки мав стосунки, певно, не випадкові - з закордонними мазепинцями.

Де в чім шляхи автономістів і сепаратистів навіть схрещувалися. Частина мазепинців верталася після Бендер додому; Скоропадський і Апостол підтримували стосунки з січовиками, що були під Кримом. Також деякий контакт був і з самими Орликами: П. Орлик писав у 1711 р. до гетьмана Скоропадського, що союз України з ханом /а саме цей союз склав сам экс-гетьман Орлик на початку 1711 р. з Кримом/ зовсім не означає її під-

леглості в ролі вассальної країни Криму. Україна є й залишається навіки вільною республікою посполитою. Григорій Орлик мав під час своїх мандрівок в Криму і на Україні нагоду зустрічатися і з гетьманцями.

Зрештою, назва "автономісти" для активних діячів Гетьманщини ХУІІІ ст. була скорше формального характеру. Це були люди, які займали дуже лабільне становище. І воно не могло бути інакше, бо між Україною і Росією не виробилося тої рівноваги, яка виключає "шатость" і в людях і в діях. Щобільше перетворювалася Москва в Російську Імперію, тим більше росли її апетити і централізаційні тенденції. Коштом знищення окремішності і своєрідності України, як і інших придбаних країн, мала бути збудована велич імперії, і саме це викликало реакцію, недовір'я до Москви та тримало українських діячів на порозі сепаратизму, мазепинства. Сепаратисти-мазепинці існували не тільки закордоном; вони були і в самій імперії, тільки не мали можливості виявити себе назверх. Назверх підкреслювалося супроти Москви з тактичних міркувань льойяльність і вірність, традиційно висловлювані, напр., з нагоди виборів нового гетьмана. Але за цією зовнішньою покорою здебільшого ховалося почуття образи, недовір'я і ворожнечі до російського протектора, що не хотів дати Україні зажити вільним життям і притискав її все більше.

Отак виховувалися типи прихованих сепаратистів в краю, людей, що шукали виходу зі становища у відірванні України від Росії. Зі зрозумілих причин ми про них можемо дізнатися найменше. Іноді долітають до нас тільки деякі відгуки або натя-

ки про їх акцію. Випадково через архівну знахідку в Берліні польського історика Дембінського стала нам відомою акція графа Василя Капніста, київського маршала, що їздив у 1791 р. спеціально до Берліна, щоби переконати пруський уряд в особі міністра Герцберга в потребі відірвати Україну від Москви. Відомо, що перед тим Прусія своїм підкреслено ворожим ставленням до Росії спровокувала Польщу скликати чотирирічний сойм /1788р/ і прийняти відому конституцію 3 травня 1791 р., а тим часом сама Прусія завернула свою лінію і, покинувши підтримувати поляків, знову наблизилася до Росії, з якою вдруге /1793 р./ поділено Польщу. Український дипломат приїхав тоді, коли вже пруський уряд почав завертати назад, і дістав хоч і обережну, але все ж відмовну відповідь пруського міністра.

Капніст був, безперечно, тільки посередником, бо нема сумніву, що він заступав якусь законспіровану групу своїх однодумців з кіл лівобережного шляхетства. Це були, правдоподібно, люди, які ніяк не могли погодитися з тим, що цариця Катерина II в 80-х роках остаточно зліквідувала українську автономію /вірніше те, що від неї ще залишилося/. Їх треба шукати серед тих усіх Полетик, Лобисевичів, Безбородьків і т.д., що сиділи тоді в Глухові або Новгороді-Сіверському. Існують деякі відомості про патріотичний гурток 1780 - 1790 рр. в Новгороді-Сіверському, до якого належали, вірогідно, найвизначніші представники тодішньої шляхти Гетьманщини.

Зрештою Москва, постійно порушуючи свої договірні зобов'язання супроти України, сама викликала сепаратизм. Сепаратизм був відповіддю на централізаційні тенденції Російської імперії.

Українські сепаратисти ХУШ ст., виходячи з мазепинських кіл і ідей, вважали себе і морально і правно оправданими, стремлячи до відірвання України від Москви. Бо, на їх думку, було це їх законне право боронити своє свободне, вільне існування, загрожене або й потоптане саме тою країною, яка врочисто і не раз обіцявала шанувати українські права і привілеї.

2. Проблема нації у ХУШ ст.

Кожна оформлена доба української історії має свою специфічну національну проблематику, чи тут ходить про князівські часи, про литовсько-руську добу й т.д. Ми тут розглядаємо питання ХУШ ст. і знову констатуємо, що це ХУШ ст. інакше дивилося на справу нації - народу, ніж, наприклад, ХІХ чи ХХ ст. В нашому ХХ ст. поняття "нації" є поняттям тотальним, охоплюючим весь народ. Нація - це і еліта і народні маси. Саме ця повнокровність поняття робить державницьку ідеологію самозрозумілою. Державна нація або нація-держава - це в наших часах майже ідентичне поняття, вислів глибокого переконання, що існування нації, правдиве формування свого національного "я" неможливе без власної державности.

Інакше було в ХІХ ст. Народництво ХІХ ст. виходило з ідеології бездержавної нації. Нація - це був, гостро формулюючи, народ, простий народ, народні маси без еліти. Або визнавалися тільки ті діячі, які виконували, мовляв, програму маси. Зрештою, тут була своєрідна консеквенція: в обставинах, коли українська дідична аристократія була або обмосковлена або спольонізована, дійсно, суттєвим елементом народу-нації був

сам простий народ. Знову ж і бездержавність народників була свого роду протестом проти чужої державности, яка панувала на українських землях. Тому й вихідним пунктом був народ. Небезпека такої ідеології полягала в тім, що легко можна було недоцінити ні власної еліти /за народників це була так звана інтелігенція/, ні власної державности. І така недооцінка, дійсно, була. Її наслідком було те, що українська революційна інтелігенція, що почувала себе правдивим репрезентантом народу, надавала соціальному фактору значно більшого значення, ніж національно-державному.

Знову ж іншим було поняття "нації" у ХУІІІ ст. Тут прямо впадають в очі деякі спільні риси з нашим ХХ ст. Передовсім у свідомості людей, як і ХХ-го, так і ХУІІІ-го ст. "нація" містила в собі поняття державности. Це робилося у ХУІІІ ст. без великих теоретизувань і роздумувань. Для людей ХУІІІ ст. попросту природним було думати, що нація-народ живе своїми державними формами, має свої державні права. Існування автономної державности або світла пам'ять про неї була фактом, який сильно впливав на національну ідеологію. Нація-держава або державна нація було поняттям, близьким ХУІІІ ст. може в більшій мірі, ніж ХХ ст., бо опиралося на довгу практику власної державности. Але не забуваймо, що це був період станової державности і станового розуміння поняття "нації". Коли для народників ХІХ ст. нація була народом без еліти, то для державників ХУІІІ ст. нація була, до певної міри, елітою без народу. Але тільки до певної міри. Можна говорити про певну інтенцію розвитку. І ця інтенція покривалася саме формулою: еліта без народу. В дійс-

сті поняття залишалося ширшим, хоч і не всеохопним. Тут все ж таки залишалося до самого кінця козацько-гетьманської доби чимало неясного і непевного. Релятивність поняття "нації" в його уживанні була досить сильною.

Для національної ідеології ХУІІІ ст., можливо, ніщо так не важливе, як поняття "вільної нації". Можна говорити про командні ідеї століття. Вихідний пункт - Богдан Хмельницький з Переяславським договором /з Москвою/ 1654 р., що був Magna Charta українського державно-конституційного життя і мав залишатися навіки непорушним. А цезура - це часи Мазепи, коли станове розуміння нації-держави набирає виразного оформлення. Від Мазепи і Пилипа Орлика до "Історії Русов" на переломі століть - в цих межах ми зустрічаємося вже з певною досить виробленою національною ідеологією.

Українські патріоти ХУІІІ ст. виходили з природного і правного стану речей, поняттями, які були натоді досить зближені. Український народ має природне право на власне існування, а також для цього служили і договори, з яких основним вважається Переяславський 1654 р. Це піднесення прав "вільної нації", це користування аргументами не практичного, а теоретичного характеру говорили за те, що українці ставилися до справи принципіально. В правах і свободах України вони вбачали не тільки приємну для них форму суспільно-політичного життя, але й глибоке морально-правне зобов'язання, яке невільно порушити.

Це вшанування природного права нації-народу помітне і в сентенціях Орлика на початку століття і у висловах "Історії Русов" на переломі ХУІІІ-ХІХ ст. Так П. Орлик, попавши в кон-

флікт з турками і не погоджуючись з їх вимогами, пише на початку 1713 р. меморіал до Карла XII, в яким доводить про неможливість для нього прийняти турецьку протекцію, бо це право всього українського народу рішати про свою долю: ні гетьман, ні підлегле йому військо не мають права у справах, що стосуються "державної незалежності України" /"de publica universae ukrainae integritate" / приймати турецьку протекцію "без згоди всіх як духовних, так і цивільних станів усієї України". Бо український народ в його цілості /"universus populus" / може сказати: "не маєте права, не смієте трактувати про нас без нас".

В петиції, складеній на поширеній Старшинській Раді у Глухові в вересні 1763 р., на ім'я цариці, нагадувалося про історичний факт союзу України з московським царем за Богдана Хмельницького і доводилося, що Богдан Хмельницький "сіе добровольное подданство учинил по договорам". На закінченні стояло характеристичне речення, що в петицію внесені найважливіші "просьби и нужды", про задоволення яких "никто справедливее просить не может, как вольный, но вольностями не пользующийся, верный Малоросійській народ".

За "Історією Русов", український /руський/ народ з найдавнішої давнини, з самих початків був у своїй землі самодержавним і самостійним, під управою своїх власних князів. В усякім разі, з київського періоду він виходить як сформована індивідуальність з самозрозумілим правом на власне існування. І коли він у дальшому розвитку з'єднався і договорився з Литвою, то зробив це "яко вольный и свободный, а отнюдь не завоеванный" народ. Так

само вільно, на основі рівних прав прийшло в 1386 р. до з'єднання всіх трьох народів - польського, литовського і українського - в польським королівстві. І пізніше з'єднання з Москвою на основі Переяславського договору 1654 р. має такий самий характер вільної сполуки, з такими самими гарантіями в формі пактів і договорів, що складені були з литовськими великими князями і польськими королями, а тепер з московськими царями.

Право на свободу українського народу автор "Історії Русов" доводить не тільки тим, що український народ як рівний з рівними з'єднувався з іншими народами, але й у своєму внутрішньому житті все користувався правом самоуправи. Це проводиться консеквентно через цілий історичний процес, якому автор свідомо надає характер непереривности: за князівських часів нарід вибрав принаймні династію в одній особі, а за польських часів брало участь у виборах свого князя або гетьмана все шляхетство, під яким автор розуміє не тільки шляхту, але й духовенство і все козацтво, при чім вибрані особи затверджував король і сенат.

Ми висловили думку, що поняття "нації" в ХУІІІ ст. мало інтенцію вилитися в поняття "еліта без народу". На перший погляд здавалося, що поняття нації було всеохопним. Пилип Орлик в цитованім меморіалі з 1713 р. говорив про те, що долю України може рішати тільки "universus populus", себто духовні і цивільні стани, за його ж власною інтерпретацією. В статейнім пункті /п.І/ Данила Апостола, поданім в 1728 р., прохалося, "дабы Малороссійскаго народа всякаго званія люде судимы были по своим артикулам од своих людей". В 1767 р. в наказах де -

легатам до "Комісії Нового Уложенія" виступає наперед одна думка, одне бажання: лишитися при тих правах і вольностях, на яких "Б. Хмельницький со всем Малороссійскою націі корпусом под державу Великороссійскую приступил".

Але таким поняття "націі" не залишилося. Ясніше говорячи, формула "цілого народу" не відповідала повному її змістові. Іноді це поняття, як ми бачили вище, поширювалося, іноді воно звужувалося.

Той же самий Орлик, що написав у 1713 р. вищезитований меморіал, був автором конституції, виданої в 1710 р. при виборах П. Орлика в Бендерах на гетьмана України, яка значно відбігає від ідеї "цілого народу". В цій конституції знаходимо пункти про козацький парламентаріум, куди мали входити не тільки генеральна старшина і полковники, але також "з кожного полку по единой значной и заслуженной особе" і який мав збиратися тричі на рік. Отже, конституція не виходила за межі самої старшини, нею кодифікований парламентаріум виглядає скорше якоюсь поширеною Старшинською Радою. Те, що конституція узгляднявала тільки військовий елемент, можна пояснити обставинами часу, бо навколо нового гетьмана були тільки вояки, передовсім запорожці. Але, зрештою, українська парламентарна традиція - хоч би й в найширшій формі Генеральної Ради - тільки спорадично узгляднявала інші елементи поза козацько-старшинськими.

Взагалі самий характер держави, що постала завдяки зусиллям Б. Хмельницького, те, що ця держава називалася "Військом Запорозьким", вказує виразно, що в ній переднє місце посів козацький стан. Але в ХУІІІ ст. навіть козацький стан не затримав своєї пе-

реваги в тодішній українській становій державі. Повноправною стала козацька старшина, з якої поволі сформувалося українське шляхетство; вона ж і правила державою. Інші стани, навіть і козацький, не були регулярно притягвані до державних справ.

Шляхетська ідеологія поволі надавала змісту поняттю "нації". Звичайно, це не було так, як в Польщі, де нацією по суті було тільки одне шляхетство. Але й серед шляхетських кіл Гетьманщини існувало чимало елементів, які поза шляхетством нікого й нічого іншого не визнавали. Не можна сказати, що українська шляхта мала на увазі тільки свої егоїстичні інтереси, вона була патріотична і вперто боронила українську автономну державність супроти Москви.

В цій боротьбі приймали участь і інші стани. Тому й українська старшина - шляхта, принаймні її ліберальніші елементи, не могли не визнати інтересів й інших станів. Так в петиції, що була прийнята на поширеній старшинській раді, свого роду шляхетському соймові, в 1743 р., ставляться вимоги про потвердження прав шляхті, козацтву, духовенству, міщанству. В Комісію "Нового Уложенія" 1767 р. ввійшли представники не тільки української шляхти, але й духовенство, козацтво і міщанство. Ні тут, ні там не бачимо тільки селянства, цієї найширшої верстви, так би мовити, бази козацької України. Селяни ні пасивно, ні активно не входили в поняття "нації". Вони не мали горожанських прав, і українська шляхта консеквентно стреміла до їх повного закріпачення. Ці тенденції виявили себе виразно вже перед половиною століття. В 1739 р. старшина, що засідала в Малоросійській Колегії, скористала з наказу цариці

Анни про недопущення еміграції і українських селян за кордон і розіслала від себе по Гетьманщині накази, щоб не дозволяти селянських переходів всередині краю. Це незаконне розпорядження скасувала цариця Єлисавета в 1742 р. Але старшина й далі вела боротьбу проти вільних переходів селянства, про які говорилося в шляхетських колах, як про найбільше "національне лихо". Особливо виразно антиселянські тенденції виявилися за часів останнього гетьмана, Кирила Розумовського. На його ім'я подаються численні шляхетські прохання про заборону переходу селян. І дійсно, Розумовський пішов назустріч цим бажанням, хоч і не погодився ще на остаточне прикріплення селян. Універсалом з 20 лютого 1760 р. він наказував, щоб селяни, покидаючи свого пана, залишали в нього все своє рухоме майно, і щоб самі переходи відбувалися за писаним дозволом державця.

Отже, поза бортом нації залишалось селянство. Але й у відношенні до інших станів не було ясности. За гетьмана Розумовського виразно позначилася тенденція виходити з ідеї шляхетської нації. На одному з шляхетських з'їздів, які так часто скликалися за Розумовського, оголошено, напр., промову, знану пізніше під назвою "О направленіи состоянія Малоросіи", в якій промовець цілком одверто підтримував тезу, що вся сила політичних прав мала належати самому лишень українському шляхетству.

Цікаво, що гетьман Розумовський, отримавши з Сенату указ 1756 р. про потребу кінцево вирішити справу з Кодексом "Прав, по которым судится малороссійській народ", визнав цю справу за "дело, касающееся всего малороссійской нації народа" і тому

наказав скликати комісію з представників "нації" в складі генеральної старшини, 10-ти бунчукових товаришів, 4-х військових товаришів та ще по 2-х представників полкової й сотенної старшини з кожного полку. Хоч справа цього законодавчого збірника стосувалася всієї України, то мала її, як бачимо, вирішити "нація" з самісіньких представників старшини. Пізніше, в 1759 р. коли почалася діяльність Комісії, українське духовенство за-протестувало, що до складу Комісії не покликано представників від духовенства, і непокоїлося, щоб "миряне чого не викинули або не прибавили некорисного для духовенства".

Цей погляд на "шляхецьку націю" все ж таки був виявом настроїв правих шляхетських кіл, які особливо виразно прийшли до впливів за часів останнього гетьмана Розумовського. Але були знову й інші голоси, де "нація" з повними правами, передусім з правом свободних виборів - не раз ідентифікувалася з "рицарством" - поширювалася на ширше коло людей: за "Історією Русов" "рицарство", як відомо, складалося не тільки з властивої шляхти, але й духовенства ба і цілого козацтва. Нема тут тільки селян і міщан.

Шляхетське зафарбовання поняття нації було остільки сильне, що воно як якийсь магнет притягувало до себе й інші стани. Так козацький стан вважав себе рицарським станом, що завоював собі права власною шаблею і на цьому засновував своє належне місце в житті нації. Духовенство - принаймні його вищі представники, починаючи від ієреїв - теж виходило з того, що й воно є шляхетством. Не говорячи вже про самоуправу духовенства і про його права як духовного державця, цей погляд взага-

лі мав під собою підстави, бо, дійсно, не бракувало випадків переходу дітей священників до старшинського стану. Зрештою, гетьман Іван Самойлович був, як відомо, "поповичем". В 1757 р. гетьман К. Розумовський спеціально звернув увагу "на поповських дітей, без служби находящихся", і наказав "протопопських дітей" зарахувати до значкового товариства, а "поповських дітей" - до рядового, але виборного козацтва з тим, що "здатні з них можуть згодом доброю службою "і приличний стан заслужити".

З другого боку і міщанство, хоч і жило в магдебургіях на своїх правах, все таки певний час не виключалося від участі в державних справах так само, як і духовенство. І тут була тенденція вийти на лінію шляхетську, чим особливо зазначили себе кияни: ми теж, мовляв, польські шляхтичі і наші права - шляхетські права. Особливо жвавою була участь міщан в старшинських нарадах - з'їздах за часів Самойловича і Мазепи.

Значну активність виявило воно ще й за Данила Апостола на своїх власних купецьких конгресах, протегованих гетьманською владою. Знову ж і московська політика, скерована на зруйнування української торгівлі і українського купецького стану, приводила до того, що найзаможніші міщани з часом все більше виявляли тенденцію вложити свої капітали в землю, набути маєтків та перейти в старшинський стан. З другого боку, і самі місцеві, міські елементи, особливо у великих магдебургіях, здають свої позиції, віддаючи свої найвищі посади шляхтичам. За К. Розумовського помітний процес захоплення вихідних позицій в міських магістратах представниками зверхнього стану - знатного

військового товариства. В цих випадках вітом певного більшого міста вибрано бунчукового чи військового, чи, принаймні, значкового товариша.

В цілому це процес рівнання на шляхетство: "шляхетство" до певної міри, дійсно, заступало "націю", за винятком селянства.

Зрештою, коли ми говорили про станову державу з правами її станів, то ми мусимо розрізняти між "правами" і "правами". Станова держава, якою була Гетьманщина вXVIII ст., складалася зі станів на своїх правах. Інакше було щодо права участі в правлінні державою. В цім питанні "нація" наприкінці доби виразно оформлювалася як шляхетська. Найважливіші питання державно-національного життя обговорювалися і рішалися на шляхетських соймах, в які поволі оберталася колишня старшинська рада. Але так само було й з судом. Нові суди, гродські, земські і підкоморські, опинилися в руках шляхти, бо вона постачала суддів.

Але після занепаду генеральної старшини це був шлях майже неминучий. Україна оберталася в типову станову державу з привілейованим шляхетським станом, що мав зосередити в своїх руках все те, що в тодішніх часах належало до прав і привілеїв "нації".

2. НА ПОРОЗІ НОВОЇ ДОБИ.

І. До світогляду "Історії Русів".

В українській історіографії прийнято дивитися на "Історію Русів" як на твір так званого "вольнодумця" /Д. Дорошенко, "Історія Русів" як пам'ятка української політичної думки другої половини ХУІІ ст., Хліборобська Україна, Відень, 1921, т. ІУ-У, 194/. Ця характеристика не зовсім відповідна. "Історія Русів" дещо не стільки вольнолюбним, скільки раціоналістичним духом свого віку. Так ставиться до справи і Боршак в своїй новій монографії про "Історію Русів", яка вийшла французькою мовою під назвою "La légende historique de l'Ukraine - Istorie Rusov" (Paris 1949).

Автор "Історії Русів", не дивлячись на весь зв'язок з минулим, старим, безперечно, належить до зовсім іншого світу, ніж його попередники, Граб'янка чи Величко, які діяли в дусі бароккової доби і писали свої хроніки без великих претензій на гостроту розуму, але з правдивим християнським почуттям і побожністю, спираючись на античні ідеали і висловлюючись високим, урочистим стилем /пор. Д. Чижевський, Історія української літератури, Прага, 1942, ст. ІІ2 й д./

Передовсім треба підкреслити, що "Історія Русів" є продуктом раціоналістичної ідеології її автора. Тут ми маємо до діла не з кількома випадково висловленими раціоналістичними думками. Перед нами система раціоналістичних ідей такого роду, що ми можемо спокійно назвати настановлення автора, як типово раціоналістично-просвітницьке.

Тут нам йдеться не про впливи, а про світогляд. Безперечно, автор "Історії Русів" стояв під впливом "Історії

шведського короля Карла XII" Вольтера. Це я проаналізував у моїй німецькій розвідці "Beiträge zur Ideologie der Geschichte der Reussen" (Istoria Rusov)" (Berlin 1945) - праці, якої майже цілий наклад загинув під час військової завірюхи. Дуже добре освітлено питання Вольтера і "Історії Русів" у згаданій вище французькій монографії Борщака. Не виключено, що Йоган Христіян Енгель, один із найвидатніших раціоналістів серед середньо-європейських істориків кінця ХУІІ і початку ХІХ ст., міг мати вплив на автора "Історії Русів", що до цього часу не вдалося довести.

Але впливи можуть бути і випадкового характеру. Не це для нас важливе. Істотним є те, що автор "Історії Русів" має свій вироблений раціоналістичний світогляд.

В "Історії Русів" знаходимо всі основні ідеї раціоналістичної доби. Як часто покликається її автор на сили розуму, які, на його думку, самі в собі вистачають для заперечення тої чи іншої йому неприємної тези. На кожному кроці зустрічаємо у нього вислови як: "опровергает их самый разумок" /"Історія Русов", Москва 1846, ст.18/, "вопреки самой природы и здраваго разсудка" /ст.134/, "самый разумок учит" /ст. 165/, "разсудок политический" /ст.242/, "всяк здравомыслящий человек"/ст.111/.

Не тяжко знайти в "Історії Русів" і натурально-правні принципи ХУІІІ ст. Автор говорить про природне право народів і окремих людей, країн і станів. Поняття "свобідної нації" /"вольная нація", ст. 209/, натурально-правно обґрунтоване, лежить йому особливо на серці; він прикладає його саме до України. "Кожне сотворіння, - каже він, - має право боронити

свое існування, свою власність і свою свободу" /ст.Ш/. Той же принцип достосовується і до України: "...какое взысканіе предлежит за кровь народа Рускаго, пролитую от крове Гетмана Наливайка до сегодне, и пролитую за то единственно, что искал он свободы, или лучшей жизни в собственной земле своей и имел о том замыслы, всему человечеству свойственные" /ст.213/. Раз-у-раз вживаються в "Історії Русів" вислови "естественный", "природный" в застосуванні то до української землі /ст. 63/, то до українських князів /ст.203/, то до українського шляхетства /ст.128/.

Також популярні в добу просвічености ідеї політичної рівноваги /ст.122, 139/, неутралітету /ст.118, 215/ тощо автором виразно підкреслюються. Звичні для нього принципи інтернаціональної політичної рівноваги ХУІІІ ст. він переносить в типовий раціоналістичний спосіб на події історії України середини ХУІІІ ст. "Соединеніе Малороссіи с Царством Московским, - каже він, - встревожило все почти дворы Европейскіе. Система о равновесіи Держав починала уже тогда развиваться" /ст.122/. Кілька сторінок далі він знову згадує систему рівноваги в зв'язку з обороною прав України на вільне існування. З приводу ніби інтервенції чужоземних європейських послів перед Богданом Хмельницьким вкладається в уста великого українського гетьмана така сентенція: "И какая же тут будет справедливость и политика у держав, равновесія ищущих, когда они за оборону претендуют, а тиранство и злодейство попускают или их оправдывают. Но при всем том защищать поляков и подкреплять их остается в воле держав оных, а приневоливать народ Рускій в подчиненность. Полякам есть странность, несов-

местимая ни с какими правилами политическими и моральными" /ст.139; порів. А. Яковлів, До питання про автора "Історії Русів", Зап. Наук.Тов. ім.Шев., Львів 1937, т.154, ст. 102 і 103/.

Так само як і інші раціоналістичні історики ХУІІІ ст., автор "Історії Русів" висуває наперед ідеал щастя людства /"блаженство человеческое", ст. 157, 256/, вживаючи епітетів, як "лучшая жизнь в собственной земле" /ст.213/ або "очастли- вить народ" /ст.Ш/ тощо.

Відповідно до цього ідеалу у нього і правителі поділя- ються на таких, які приносять щастя або нещастя своїм наро- дам. Тут у нього явно проявляє себе типова для історіографії доби, метода одностороннього характеризування: начорно або набі- ло. Правителі - це або тирані, деспоти /"кровожадные тираны", ст.55; "всякое правительство насильственное и тиранское", ст. 59/, або просвічені представники своїх високих урядів. Так польський король Баторій у нього ідеальний образ правителя, "монарх, исполненный благоразумия, праводушія и всех превос- ходных качеств, сан его украшающих" /ст.26/; йому належить почесний титул "друга и отца человечества" /ст.28/. Зате Пет- ра І "Історія Русів" устами Мазепи характеризує як "деспота" /ст.202/ і "тирана" /ст.203/.

Так само характеризувано і українських гетьманів. Це або зовсім позитивні або зовсім негативні фігури. До першої групи належить Богдан Хмельницький, якого автор з належним пієтетом характеризує як "великого политика, великого вождя и удиви- тельного воина" /ст.250/, то, наприклад, Многогрішний /ст. 171/, до другої - П. Дорошенко /"Гетьманство Дорошенка и

воинство его не иное что было, как великая разбойничья шайка" - ст.171/ і Виговський, якому закидається "неблагодарність, подлость и зверская лютость" /ст.149/.

В співзвучності з цими думками про правителів стоять і ідеї толерантності та гуманності, що ми їх знаходимо в "Історії Русів". Зовсім в дусі раціоналістичної доби автор проти всякого пригноблення і присилування. У нього гетьман Богдан Хмельницький так висловлюється в 1648 р.: "Одна оборона естественным образом человечеству позволяется против кого б то ни было из своих врагов, а нападать на человечество и терзать его самовольно и по одним прихотям есть разбойничество, варварство и самое зверство, ничем неизвинительное /ст.87/". Саме за вжиття грубої сили "Історія Русів" гостро осуджує церковну унію 1596 р., яку проведено в життя без волі народу. З цього приводу похваляється автором козацький ватажок Косинський як оборонець ідеї толерантності /ст.33/, хоч в дійсності Косинський /його повстання відбулося в роках 1591 - 1593/ з унійними справами нічого спільного не мав.

Так само послідовний автор і в обороні людської гідності і в поборенні кріпацьких відносин. Через те таким гострим випадає осуд московських соціальних відносин, що вкладається в уста Богуна, одного з найближчих співробітників Б. Хмельницького: "В народе московском владетельствует самое исключительное рабство и невольничество в высочайшей степени, у них кроме Божьяго да царского ничего собственного нет и быть не может и человеки по их мыслям производятся в свет будто для того, чтобы в нем не иметь ничего, а только

рабствовать" /ст.98/.

Антитеза між варварством і просвіченістю, що так ви -
разно вимальовується в "Історії Русів", знову служить нам
доказом приналежності її автора до світу ідей раціоналістич-
ної доби. На різні способи подається тут варварство як за-
перечення духа просвіченості, як протилежність до ідеї
"просвіченого християнства" /"просвещенное христианство",
ст.129/. Робиться це в примітивний спосіб, який був саме
характеристичний для істориків-раціоналістів, - без огляду
на окремі епохи, не розрізняючи між минулим і сучасним, та
при повній відсутності ідеї еволюції /пор. ст.250/. Автор
радо вживає висловів "варварским образом" /ст.34/, "самым
варварским образом" /ст.40/, "сие жестокое и безчеловечное
варварство" /ст.39/, "самое грубое невежество" /ст.160/,
"дикое их варварство и непонятное сумасбродство" /ст.160/,
"подлое варварство" /ст.178/, "неслыханное варварство" /ст.
179 тощо/.

Також виразно виявляє себе і універсальний погляд в
"Історії Русів". Весь час автор говорить про людство, про
"законы, управляющие всем вообще человечеством" /ст.229/, про
український народ, який в своїй боротьбі за свободу мав
"замыслы, всему человечеству свойственные" /ст.213/ і т.д.

Але цей раціоналізм не тільки розумово, раціоналістич-
но обґрунтований. На сторінках "Історії Русів" відбувається
цікава синтеза між просвіченістю і християнством, що набли-
жує їх автора скорше до середньоевропейської, ніж західньо-
європейської раціоналістичної школи. Хоч він у своїх думках
про походження війн ніби й зберігає неутралітет між теоло-

гічним і свободолюбним поглядом /тут у нього і зустрічається вислів "вольнодумец" в дусі вольтеріанства, ст. 242/, то в дійсності християнство і просвіченість у нього досить сильно зв'язані. Погляд автора - це погляд "просвіченого християнства". У нього сполучаються водно "сіи правила християнскія и общія человеческія" /ст. 87/, "законы божественные, естественные и гражданскіе /ст.63/; він уживає вислову "без всякого християнского и даже человеческого погребенія" ст.254/. Богдан Хмельницький висловлюється у нього так, що він ні за що не дасть себе завести почуттю помсти, бо таке почуття "постыдно християнству и человечеству" /ст.79/. Автор не тільки знавець біблії - про це свідчать численні речення з Святого Письма, наведені вже А. Яковлевим в його статті /ст.91/ - але він і живе в атмосфері християнського світовідчужання.

Важливо однак те, що він прагне знайти якесь порозуміння, співжиття між християнством і наукою про природу. У нього так само, як у інших раціоналістів ХУІІІ ст., провадиться на основі здорового розуму просвічена критика чудес, повір'я і деяких церковних звичаїв, а то й просто забобонів /ст.129, 187 і т.д./. Зразком нам може служити відоме оповідання про похорони полковника Золотаренка, коли церква, в якій саме знаходилось тіло покійного, згоріла. З цього приводу автор висловлюється так, що ми бачимо в ньому разом і християнина і раціоналіста. Він каже: "О сей случайности Польскіе народные писатели заметили в хрониках своих и внесли в історію нелепую басню, делающую стыд просвещенному християнству, что будто Золотаренка пожрал ад" /ст.129/.

Можливо, це найбільш цікаво. Не дивлячись на раціоналістичний світогляд, автор зовсім не скептик в душі енциклопедистів, вольнодумець в негативному значенні цього слова . В ньому висловлює себе риса, яку я готовий приписати взагалі українському національному світоглядові, що нерado заступає крайні позиції і, здебільшого, дуже цупко тримається християнства. Компроміс між просвіченістю і християнством - це щось природне для думання автора, який зовсім не думає зрікатися християнської релігії. Взагалі українці нерado відходять від християнства, навіть коли захоплюються ідеями досить чужими традиційному християнському світогляду. Такі синтези між християнством і античністю /ев. ренесансом/ ми знаходимо в українськiм барокко, між християнством і просвіченістю у нашого автора, між християнством і лібералізмом у кирило-методіївців і т.д.

Саме це, може, найскорше свідчить про те, що ідеологія автора "Історії Русів" - українська ідеологія.

П. "Історія Русів" та "Історія України" й українських

козаків" Й. Х. Енгеля.

/Порівняльна характеристика/.

Цікаво, що обидва автори працювали майже в той самий час. І один і другий були раціоналістами, і один і другий виходили з певних спільних засад, і все ж таки історії, написані ними, значно різняться між собою. Можливо, ці розходження ґрунтуються на самому підході обох авторів до своєї тематики. І один і другий сподівалися, пишучи свої

історії України, знайти potwierдження своїх думок загальнішого характеру, навіть більше того: сподівалися вплинути на хід подій своєї батьківщини, але кожний робив це по своєму, інакше мадярський німець, яким був Енгель, і інакше невідомий покищо /хоч можливих авторів було названо вже цілу купу/ автор "Історії Русів".

Йоганн Християн ф. Енгель, автор "Geschichte der Ukraine und der ukrainischen Cosacken" (Halle 1796 /-один з найздібніших учнів відомого Шлецера, був раціоналіст не тільки світоглядний, але й майстер раціоналістичної історичної методи. Його зацікавлення Україною мало теоретичний характер; він підходив до неї через австрійсько-мадярські проблеми, що й були для нього життєвими питаннями. Про Україну він судив здалека, й українські відносини були для нього чужі. Але це він дав - і в цьому його заслуга - першу систематичну історію України, написану за дуже значною літературою й джерелами, хоч ще й не архівального характеру, з відповідним апаратом в примітках, з поділом історії країни на періоди /правда, з дуже боязким дотриманням хронологічної методи/, з підкресленням соціяльних, юридичних, географічних /див. напр., § 3 - Фізична географія України, ст. II-18/, господарчих проблем тощо. Все це було тоді значною новиною на полі української історії /порівн. В. Круґнускуґ, J. Chr. Engels Geschichte der Ukraine, Abhandlungen des Ukrain. Wissenschaft. Institutes, Berlin, 1931, t. III, стор. 101й далі.

Цілком інакше стоїть справа з "Історією Русів". І її автора зовсім не цікавили методологічно-історичні проблеми. Це

не був учений, а ідеолог-раціоналіст, що висловлював свій світогляд у загальних сентенціях і характеристиках. Його метода була методою дипломата і публіциста, що використовував історичні події лише як засіб для висловлювання своїх ідей. Його історія - це в дійсності політичний трактат, що в ньому історичні дані служать певним політичним тезам.

Це особливо стає ясним, коли взяти під увагу важливу для автора "І.Р!" ідею державности і незалежности України в її історичному розвитку з найдавніших часів. На Україну він дивиться навіть в литовсько-польську добу як на незалежну державу, і український народ за короля Ягайла є для нього одною з трьох незалежних рівноправних націй /польський, литовський і український з трьома рівноправними "гетьманами" на чолі, але, звичайно, під одним королем /ст.7/.

Треба сказати, що з історичними даними автор "І.Р." поводить цілком довільно. Нераз у його оповіданні виступають навіть вигадані особи або події. Так згадує він під роком 1439 "руських" полковників з такими чудернацько-вигаданими іменами як Станай, Бурлій, Артезій тощо.

Автор "І. Р." виступає як лжояльний громадянин російської держави, а всі свої опозиційні думки, особливо антиросійського характеру, дуже небезпечні в умовах недавно розв'язаної української державности, вкладає в уста відомим особистостям українського минулого: Б. Хмельницькому /ст.62 - 63/, Мазепі /ст.202 й далі/ і навіть Кримському ханові то в формі промов, то меморіялів, листів і навіть полеміки /як напр. між Богданом Хмельницьким і Кримським ханом, ст.134 й далі/.

Трохи інакше представляється справа у Енгеля. Для нього поняття "Україна" і "козаки" нерозлучні. Властиво історія України починається у нього щойно з появою козаків, тоді як її давніша історія є по суті в нього частина історії Росії: то була пануюча концепція в усіх істориків ХУІІІ ст., між ними і для вчителя Енгеля, Шлецера. В очах Енгеля український народ не є якась особлива національна одиниця /різниця між українцями і росіянами, на його погляд, незначна/, а окрема одиниця лише в своїй соціяльній структурі й політичному розвитку / В. Кутнпускуї, іbid., стор.87, 88/. З співчуттям дивиться він на український народ, що тяжко здобував собі свободу у віковичній боротьбі проти татар, а пізніше й проти польської шляхти, та особливо подивляє козаків, як тих, що вийшли з народньої маси, з селян, і що зуміли поставити на ноги мілітарно-спартанську республіку, з виборним гетьманом начолі, з загальним народнім зібранням, з простим, патріархальним, але свободолюбним судом і т.д.^{I/}

Оці форми української козацької державности, своєрідний ідеал Енгеля, стають головною проблемою його історії України. Бо він бере на себе завдання боронити свободолюбний український народ і його свободолюбні демократичні інституції; він рішуче відкидає претензії й зазіхання Польщі та Москви на цю Україну, що прагне свободи.

Саме при розгляді українського історичного процесу впа-

I/ Тут у Енгеля виразно демократична тенденція.

дає в очі перевага "І. Р." над Енгелем, хоч першого й не можна назвати правдивим науковцем. Але його концепція більш послідовна й більш ясна. Тоді як Енгель ідею власного українського розвитку застосовує тільки до одного періоду української історії, до козацького, с воно для автора "Ч.Р." тим, що об'єднує й збирає до купи всі періоди української історії.

Вихідним пунктом для автора "І. Р." є не козаки, а Київська Русь, що її він вважає в першу чергу батьківщиною українського народу: "...провінціальні ділення той землі були княжества: Галицкое, Переяславское, Черниговское, Северское, Древлянское и главное или Великое княжество Киевское, которому все другія подчинены были" /ст.3/. "Малоросія" в автора "І. Р." - це давня "Русь" /ст.7/, а Галичина - "полуденная часть Руси или Малоросіи" /ст.8/. Щоб ще виразніше довести, що його батьківщина є правдива Русь, автор "І. Р." вкладає в уста гетьмана Мазепи вислів, що, очевидячки, відповідає власному переконанню автора й що за наших часів не раз цитувався як найвидатніша сентенція "І. Р.": "Ибо известно, что прежде были мы то, что теперь Москвѣцы: правительство, первенство и самое название Руси отъ насъ къ нимъ перешли" /ст. 204/.

Дещо треба тут вяснити, особливо щодо назви "Руси". Автор "І. Р." згадує не раз, що український /малоросійський/ народ є одної віри і одного походження з великоруським /ст. 85, 210 й т.д./ . Але це є тільки вказівка на значно далі подуману спорідненість, бо у нього українці споріднені /одного племени/ і з росіянами і з поляками /ст.35 - 36/ і з

болгарами /ст. 13/. В "І. Р." плакається ідея кровної й релігійної слов'янської спільноти, при чому як слов'яни фігурують і печеніги, і половці, і хозари /ст.3/.

Автор дуже послідовно вживає слово "Русь" для означення України. Коли ми у нього зустрічаємо слова з одним "с"-"Русь", "руській", "Історія Русов", то вони майже без виїмку означають власну батьківщину, Україну /ст.5, 7, 8, 13, 28, 35, 40, 48, 58, 59, 63, 65, 69, 79, 95, 96, 135, 137, 213 й т.д. Досить рідко у нього вживається назва "Україна", і то в сполученні з іншими назвами, напр. "Українські народи" /ст.242/ або "отчизна наша, Украина Малоросійская" /ст. 71/. Сьогоднішня "Росія" у нього фігурує як "народ Московскій" /ст.98/, "Россія" з двома "сс" /ст. 122, 153, 188, 198, 202 й т.д./, рідко як "Русь" і то наприкінці "Історії", де вже Москва давно перебрала цю назву і тому вже нема ніякої засадничої різниці. Так пише автор на ст. 225: "Царство Російское", а одну сторінку раніше /ст.224/ "Царство Руское", що змістом торкається Росії - Москви, бо тут говориться про Олексія, сина Петра I.

Автор особливо підкреслює в "І. Р." засаду вільности різних з'єднань українського народу впродовж його історії, бо саме на цій засаді збудовано властиві права нації, право на свободу і на власну державність. Недвозначно пише автор "І. Р.": "Народ Рускій, був в соединеніи, первѣе съ Княжествомъ Литовскимъ, потом и съ королевствомъ Польскимъ, не былъ никогда отъ нихъ завоеваннымъ и имъ раболепнымъ, но яко союзный и единоплеменный.... добровольно соединился на

одинаковихъ и равныхъ съ ними правахъ и преимуществахъ , договорами и пактами торжественно утвержденных ..." /ст.35-36/

Те саме й про з'єднання з Москвою. І тут читаємо перший пункт договору 1654 р. так, ніби Україну й далі цар має тримати, відповідно до колишніх договорів і пактів, потверджених свого часу литовськими великими князями і польськими королями /ст.120/.

Автор хоче обґрунтувати поняття українського народу, як вільної, свободної нації не тільки назовні, а й з внутрішнього боку. Тому він особливо підкреслює засаду вільних виборів влади - старшин з головою держави на чолі, бо вільна нація посідає право вибирати власних урядових чинників.

Щоб це довести, послуговується він своєрідними конструкціями. Для князівського періоду він приймає, що "князья или верховные начальники избираемы были отъ народа въ одной особѣ, но на всю династію, и потомство избранного владело по наслѣдію" /ст.3/. За литовських часів це був Гедимин, що відновив український /"рускій"/ уряд під проводом вибраних народом осіб та своїм представником призначив князя Ольшанського "руской породы" /ст.5/. Навіть після з'єднання Москви, а тим самим і України з Польщею, вибиралася влада і навіть самі гетьмани свободним голосуванням рицарства і підтверджувалася королем і сенатом /ст.7/. Тому козацькі гетьмани є в нього

I/ Поняття рицарства в автора дуже широке: до нього належить не тільки властива шляхта, але й духовенство й ціле козацтво.

наступники руських князів. У нього Богдан Хмельницький зрі-
кається права спадковости на гетьманський уряд тільки тому,
щоби зберегти засаду виборности, більше відповідну правам і
звичаям народу /ст.96/.

Проф. Яковлів має рацію, коли він характеризує автора
"І. Р." як республіканця, що виступає за виборну засаду про-
ти самовлади, проти спадковости гетьманського уряду в одному
роді та пропагує відновлення республіканського устрою в Укра-
їні з виборним гетьманом на чолі /А. Яковлів, До питання про
автора "Історії Русів", ЗНТШ, Львів, 1937, т.154, ст.87/.

Як бачимо, вихідні пункти обох істориків неоднакові:
коли для Енгеля властива історія України починається з ко-
зацтва, то в "Історії Русів" вона вже щільно зв'язана з кня-
зівським періодом. Для першого основною проблемою є "свобід-
на станова конституція" / "freie ständische Verfassung"/,
то для другого "вільна нація. Обидва республіканці, але Ен-
гель репрезентується як демократ, в той час як автор "І.Р."
більше схиляється до аристократичної засади і за основу ук-
раїнської самоуправи вважає рицарство.

Але є місця, де можна спостерегти більшу зближеність
між обома авторами. Обидва заступають ідею терпимости, прав-
да, обмеженої християнством і навіть більше того, правосла-

I/ Енгеля можна назвати республіканцем, може, тільки
щодо української історії. Позатим він виявляє себе як при-
хильник австрійської монархії навіть в раменах вужчої бать-
ківщини, Угорщини /він походив з Ціпсу/.

в'ям; в обох просвіченість і християнство щільно пов'язані. Хоч один є протестант /Енгель/, а другий - православний, то обидва виступають проти католицтва. Вони гостро картають католицьку експанзію в Україні. Тому Берестейська унія 1596 р. набуває великого значення в обох авторів і вважається до певної міри поворотним пунктом в долі православного українського і католицького польського народів.

Козаки у Енгеля /ст.20/ в зв'язку з першим козацьким повстанням проти Польщі під проводом Косинського /який був в дійсності звичайним козацьким ватажком без якихбудь претензій вмішуватися в церковні справи / вважається - до повстання - "Schutzengel" /ангели-хоронителі/ Польщі /1569 - 1592/, а з часу повстання її " Geisseln" /каратели, 1592 - 1654 рр./. Це повстання в нього зв'язане з пізнішою церковною унією; до того часу, мовляв, мирне співжиття козаків з Польщею, після того часу - постійна боротьба /ст.94 й далі/. Не інакше і в "І. Р." /ст. 32 й далі/.

Як подібно висловлюються обидва автори в цьому питанні, бачимо з зіставлення текстів. Ми читаємо в "І. Р.": "И въ его время /Косинського/ началась низверженная она эпоха ужаса и губительного для обоих народов, Польского и Русского, эпоха, умолченная по исторіямъ, или легко въ них описанная, но которая, потрясши Польшу до самого основанія, и колебавши ее болѣе ста лѣтъ , низринула, наконецъ , въ бездну ничтожества, а народу Рускому, давши испытъ самую горестную чашу, каковую и во дни Нерона и Калигулы не всѣ христiane вкушали, преобразила его въ иной видъ и состояніе. Это значитъ

Унія, выдуманная в Рим папою Климентом УШ" /ст. 132/.

Тим же самым духом віє і в Енгеля: "Таке було становище в релігійних справах на Україні 1595 р., тоді було вкинуто яблуко роздору, що продовж довгого часу в своїх кривавих наслідках привів польську державу до її загину прискороною ходю!".. /ст.100/.

Ще одне зближує авторів: це оборона прав України, як окремого незалежного тіла, всеодно, чи одному лежить більше на серці "свобідна станова конституція", а другому "вільна нація".^{I/}

З огляду на цю спорідненість думок мимоволі приходить в

I/ Спорідненість становища авторів пояснюється почасти і впливом спільних джерел. Автор "І. Р." часто користався хронікою В. Рубана /про це А. Яковлів, *ibid.*, ст. 99/. Але основою для Рубана було "Краткое описание Малороссии" /Д.Дорошенко, Огляд української історіографії, Прага 1928, ст.31/, - знову праця, яка мала для історії України Енгеля велике значення і використовувалася ним в деяких важливих частинах його твору як провідна лінія /В. Круцькуж, *ibid.* ст. 80-84 /. Також і хроніка Граб'янки могла бути джерелом "І. Р." /С. Наріжний, Д іствие презельной брани, Укр. Іст.-Філ.Т-во, Прага 1938, ст.15/ Але разом відомо, що також і анонімний автор "Краткого описания Малороссии" /найважливіше джерело історії Енгеля/ багато взяв з хроніки Граб'янки /С. Наріжний, ст.15/.

голову думка, чи не було впливу одного автора на другого. Цей вплив не здається мені дуже вірогідним. Можна, звичайно, творити різного роду комбінації, але доказів, на жаль, ми не маємо. Тут, звичайно, ходять тільки про те, чи історія Енгеля була відомою авторові "І. Р." Хронологічно це було б вірогідніше, якби припускати, що автор "І. Р." свою працю, як дехто твердить, написав у перших роках XIX ст.

Мусимо ще раз у кінці підкреслити: і Енгель, вчений з історично-методологічними засадами, і автор "І. Р." з його дипломатичною спритністю, але без усякої наукової методи й сумлінності - були ревними оборонцями козацької державности ХУП і ХУШ ст.

Ліпша метода в одного, більша перспективність у другого. Але суттєвим є, що один писав як прихильник чужинець, а другий як патріот своєї власної країни й свого власного народу.

З. С И Л Ю Е Т И У К Р А Ї Н С Ь К И Х І С Т О Р И - К І В ХХ С Т. /народники й державники/.

І.

Микола Костомаров /1817-1885/.

Костомаров - відомий вчений і історик, але людина була з нього химерної вдачі, вразлива і вередлива, неспокійна і негармонійна. З живою фантазією мистця, забудькуватий і непрактичний в житті, а тому все під опікою жінок, він належав до тієї породи людей, що з думок роблять життя, а на життя

дивляться як на якесь доповнення до думок.

Змолоду він був, як це коротко, але сконцентровано подано в "Нарисах історії філософії на Україні" Чижевського, глибоко релігійною натурою, читав залюбки "Наслідкування Христа" Томи Кемпійського, захоплювався містиком Сведенборга та романтиком Е. Т. А. Гофмана.

Один з найвидатніших учасників Кирило-Методіївського братства, найправдоподібніший автор "Книги биття українського народу" з її месіянстичним настроєм, він у своїй особі втілював якості романтика, з тим високим релігійним напруженням, яке відзначило майже всіх членів товариства.

Вдача Костомарова помітна і в його історичній праці. Він виявив себе майстром мальовничого зображення історичних подій. Це український Тьєрі і його монографії про окремих українських гетьманів виглядають іноді - з нашого сучасного погляду на якісь драматизовані діалоги, або навіть історичні романи.

Недурно ж Костомарова вважають найбільш видатним представником етнографічного напрямку в історії. Однак, захоплення етнографізмом, як засобом до пластичного представлення історичних подій, вело історика не раз аж надто далеко. Першу велику монографію про Б. Хмельницького /1857/ збудував він в однаковій мірі на козацьких літописах й архівних актах, на історично-пісенних матеріялах, найперше - народніх думах, і авторові прийшлося пізніше ще раз переробляти свою працю.

Саме ця переробка свідчить про те, що він не задовольнявся тільки художністю зображення подій. Живий був у нього і дослідницький хист і разом з багатством і пластичністю дум-

ки діяла й пошана перед фактом. Будучи довголітнім видавцем петербурзьких "Актів Южної и Западної Росії" і використовуючи тут друковані матеріали для численних монографій з української історії, він сполучав сумлінність досліду з художнім висловом. Вже В. Антонович підніс заслуги Костомарова щодо очищення української історії від вигадок, передвзятих гіпотез і т.д. Передвзятих гіпотез було, правда, і в самого Костомарова чимало.

Оцей кирило-методіївець завжди залишався вірним ідеї служби народові. Романтичне народництво глибоко сиділо в його душі. Для нього, що дуже ~~багато~~ сходився з народом і по суті мало його знав, народ все уявлявся в якимсь сяйві мудрости і непомильності. Ставлячи народ на свого роду п'єдестал, він як історик залюбки слідив за народніми рухами і навіть розрухами, не ховав своїх симпатій до народньої маси і її проводирів, Палія, Сірка, а то навіть і Стеньки Разіна, та своїх антипатій до дуків-срібляників, до української старшини.

Для нього в українській історії рушійними силами були народні маси і їх самосвідомість: чим свідоміший народ, тим скорше він знайде самого себе, і цей процес у нього набував форм, що пригадують нам відому формулу антитез Гегеля.

Але зате друга основна ідея кирило-методіївців, ідея незалежної України в федеративній спілці з іншими слов'янськими народами, залишилася в нього далеким ідеалом, якому після 40 рр. не вільно було дати вислову. Ще раз підняв він справу незалежної України, звичайно, анонімно, в лондонському

"Колоколів" 1860 р., але в "Основах", що паралельно виходила в Петербурзі за його ж діяльним співробітництвом, приходилося обмежуватися дуже скромними вимогами праці над розвитком української літератури і шкільної освіти для народу. Тактичні міркування з часом все більше перемагали ідеологічні. На перший план виступало бажання дійти компромісу в українським питанні з російським урядом. В цьому аспекті й написано відому монографію про Мазепу /вийшла друком в 1882-1884 р.р./, в якій гетьмана представлено як зрадника, чужого українському народові, який залишався вірним Москві і російському урядові; сепаратизм Мазепи представлявся в цій монографії як його індивідуальний вчинок, в той час як той же Костомаров двадцять років перед тим в "Современнике" /1860/ дав образ Мазепи як щирого патріота своєї української батьківщини.

Сталим залишився у кирило-методіївця Костомарова інтерес до федеративно-самоуправних проблем. Він з захопленням шукав федералізму в древній Русі, саме там, де за влучним висловом Драгоманова, його не дуже то було видно. Самоуправні республіки, Новгород і Псков, були предметом його спеціальних дослідів. Також і Костомарівська типологія має зв'язок з тою ж проблематикою. Пишучи про дві руських народності, він саме в українців знаходив самоуправні начала, а москалям закидав нахил до абсолютизму.

В загальному ж в особі Костомарова народницький напрям нашої історіографії мав одного з раніших і найбільших репрезентантів.

II.

Володимир Антонович /1834 - 1908/.

В. Антонович був не тільки один з найвизначніших істориків України, але й людина, що взагалі лишила помітний слід в українському політичному й культурному житті.

В обходженні з людьми простий й безпретенсійний, спокійний і коректний, делікатної і вразливої вдачі, він робив сильне вражіння на оточення своєю високою культурою і широкою освітою. Драгоманів називав його справжнім і найбільшим європейцем серед київських українців.

Ще змолоду великий прихильник французької просвітянської філософії, енциклопедистів, в дальшому розвитку виразний позитивіст в дусі Огюста Конта, людина, безперечно, релігійна, він був переконаний еволюціоніст в згоді з своєю поміркованою і зрівноваженою вдачею.

В усякому разі це не тип революціонера, а радше вже культурника-поступовця, народника і демократа з ідеєю демократичної рівності і політичної свободи. Своім народницьким світоглядом він наближався до Костомарова, але ідеологічні основи у них різні: на зміну романтикові прийшов в особі Антоновича реаліст.

Була це хоч і не революційна, то дуже вперта і витримана натура з величезним запасом енергії, з умінням систематично підходити до справ і добре їх організувати, а головне, з самостійною думкою, зі здібністю знаходити свій власний шлях.

Виросши в польському оточенні Правобережної України, в специфічній атмосфері польських патріотичних мрій і бажань, він сам мусів шукати шляхів до українства, так би мовити, додумуватись до них.

Розрив з польською шляхтою був найбільш рішучим кроком його життя. Народницькі симпатії, переконання, що в історичній тяжбі з польськими па́нами правда і справедливість знаходилися на боці українського селянства, привели його до народу, про який він в своїй "Сповіді" говорив: "... надіюсь, що трудом і любов'ю заслужу колинебудь, що українці визнають мене сином свого народу".

Ставши на шлях служби українському народові, він залишився вірний цьому благородному завданню ціле своє життя. В київській "Громаді" він був десятиліттями впливовою особою і через неї тримав під своїм впливом взагалі український політичний і культурний рух в межах російської імперії. Тісно співпрацюючи з галицькими народовцями, він і серед них грав важливу роль в практичній політиці: то в справі польсько-українського порозуміння, то підтримуючи інші політичні і культурні заходи галичан, щоби вибороти Східній Галичині становище українського П'ємонту, духової батьківщини для цілого українства.

І все це робилося назовні ніби зовсім непомітно, в стриманий і обережний спосіб, але результати були такі, що київська адміністрація, хоч і не могла дістати в руки переконуючих доказів, була певна, що хата Антоновича, за влучним висловом Д. Дорошенка, з гніздом і корнем усього українсько-

Антонович був не тільки істориком, але й археологом, нумізматиком, творцем історичної географії України, етнографом - і на кожному полі він дав щось значне. Поява "Історичних пісень українського народу" /1874 - 75/, збірника, зладнаного Антоновичем і Драгомановим, що став славним у цілому європейському культурному світі, дало нагоду французькому історикові Альфредові Рамбо сказати, що в київських виданнях збираються до купи *members d'isieste* української національності

За виключенням "Очерка історії великого князівства Литовського" /1877 - 78/, головна увага Антоновича, як дослідника української історії, зосередилася на пізнішій добі. Будучи довголітнім редактором відомого "Архіву Юго-Западної Росії", він уже *ex officio* займався переважно історією Правобережної України часів її перебування під польською владою, з особливим узглядненням козацької доби. Спираючись на знайдені і видрукувані матеріали /а видрукувано їх не тільки в однім "Архіві"/, він освітлював у своїх численних монографіях всі сторони життя українського народу під Польщею, і біля нас був такий, що його можна було назвати, за М. Грушевським, "одним актом обжаловання історичної Польщі".

Впадає в очі великий критичний хист Антоновича. Він, безперечно, радше аналітик, ніж синтетик, обережний у висновках і суворий почитатель факту. Його специфічною рисою було ховатися за своїм матеріялом, давати говорити самим фактам або подіям. Майстерно групуючи матеріял, він робив ніби зовсім наївним, що історичний процес є генетичний процес, в яким панує закономірність.

Систематичних, широких оглядів українського історичного процесу у нього не було, та й він дуже не любив виходити за рамки, положені матеріалом. Його завданням стали окремі питання: походження козацтва і його останні часи на Правобережжі, Гайдамащина, шляхта, міста, селянство, церква й духовенство на Правобережній Україні. Покладено було, висловлюючись фігурально, цеглини для майбутнього будинку української історії.

I/ А щодо самих українців, то на український національний тип він дивився як на свого роду бездержавний, без особливого стремління витворити власну державність і без здатности до того. В своїй статті про "Три національні типи народні" /1888/ він гадав, що москалі розвинули в своєму історичному житті принцип авторитету і монархічної влади, поляки принцип аристократизму, а українці - громадської правди і рівности.

Так само він не надавав великої ваги державництву як такому, вважаючи громадські правди за вищі і потрібніші. Він, як і інші представники народницького напрямку - від Костомарова через Драгоманова і до Грушевського - все ставив нарід супроти держави, свій нарід супроти чужої державности. Але в його "Бесідах про часи козацькі", в цьому одинокому огляді історії України, що обіймає цілу козацьку добу, спостерігаємо все ж таки, з якою виразною симпатією він поставився до державницьких стремлінь П. Дорошенка й Мазепи, ставлячись

I/ Цікаво, що типологічна проблематика, сьогодні така популярна, походить у нас від Костомарова й Антоновича.

рівночасно з певними застереженнями до Б. Хмельницького, творця козацької держави.

Але в загальному він радше підходив до справи орієнтації України як культурник. Заступаючи, як і Костомаров, ідею федералізму, він не раз висловлював думку про шкідливість нашого зв'язку з Росією, насамперед в культурному відношенні. Українства, як він пише в одному листі до Драгоманова в 1885 році, не можна мислити без федеративно-автономних стремлень, але більше шансів на переведення в життя федералізму південно-західньо-слов'янського, ніж російського.

В нашій історіографії Антонович являється одною з центральних фігур, і ні в кого з істориків-дослідників не було стільки видатних учнів-істориків /можна говорити про цілу дослідницьку школу/, майстрів критичної методи, як у нього. Це свідчить про те, як високо і сам Антонович ставив завдання історика-дослідника.

III.

Михайло Грушевський /1866-1934/.

В особі Михайла Грушевського шанує Україна найбільшого свого історика.

Але не був він тільки істориком. Розмах його діяльності значно більший. Він організатор не тільки історичного дослідження, але й взагалі культурно-наукового життя України в двох основних українських інституціях, в Науковому Товаристві імені Шевченка, якого довголітнім Головою він був, і в Київській Укр. Академії Наук. Він разом з Франком видавець

впливового в національно-культурному світі України журналу "Літературно-Науковий Вісник", він головна фігура українського національного руху в останньому десятилітті перед першою світовою війною, а після революції 1917 р. він же Голова Центральної Ради і т.д.

Також і наукова діяльність Грушевського вражає своїм розмахом. Він був не тільки істориком України, але й написав кількатомову історію української літератури /до початків ХУІІІ ст./ . Йому належать курс генетичної соціології, широкий огляд всесвітньої історії тощо.

В кожній галузі науки він уміє наново ставити проблеми і самостійно їх вирішувати. Але й на полі української історії був він небуденним організатором. В його особі сполучилися якості видатного дослідника й організатора історичної праці. Навколо його львівської і київської кафедр згуртувалися чималі кадри дослідників, галичан і наддніпрянців. Під його проводом провадилася роками історична праця з усіма її розгалуженнями в Київській Академії Наук. Він стояв на чолі не тільки історичної секції Академії, але й окремої кафедри історії України - з секціями, підсекціями і різними комісіями.

Як історик України, Грушевський був надзвичайно продуктивний. Написаного ним на цьому полі не обчислити й сотками номерів. Але найбільшу увагу зостановляють на собі два його твори: невелика стаття "Звичайна схема "русской" історії і справа раціонального укладу історії східнього слов'янства" /1904/ і монументальна 3 ІО-томово "Історія України-Руси",

результат цілого його наукового доробку.

Перша дала нам тепер загально-прийняту українськими вченими схему української історії, яка лучить історію українського народу на усій заселеній ним території і на цілому просторі його історичного життя в один суцільний і нерозривний процес, а виходити як з основи - з київської князівської доби, в якій вбачається суто українську добу, а не спільну з Москвою.

Друга - це величавий, систематично і критично розроблений будинок української історії від початків аж до гетьманства Виговського, якого може нам позаздрити не один чужинець

Грушевський був останнім могіканом народництва, що вийшов з традиції кирило-методіївського братства. Сам, будучи видатною особистістю, всеобічної освіти і дуже сильного інтелекту, а вдачі радше нетерпеливої і авторитативної, він як ідейний народник і демократ недоцінював окремих історичних діячів, князів і гетьманів, напр. короля галицько-волинського Данила або гетьмана Б. Хмельницького. В нашій історії його особливу увагу звертали на себе не стільки державні моменти, скільки ті, в яких виступав народ. Як і для інших народників, народ був для нього синонімом народньої маси з її вимогами, потребами і рухами. Стояти на боці цього народу навіть проти своєї держави, здавалося йому самозрозумілою річчю.

Грушевський володів широкою палітрою. В його історії впадає в очі багатство зачепленої ним тематики. Українське історичне життя проходить перед нами як многогранний процес, в якому виявляють себе не тільки політичні і національ-

ні, але й культурні, економічні й соціальні елементи. Багато уваги покладається на соціальні й економічні фактори, але це зовсім не значить, що Грушевський був історичним матеріалістом. Виходячи ніби з синтетичних конструкцій Гегеля, він в дійсності вважав, що всі фактори, політичні, національні, соціальні, економічні і т.д. мають бути узглядені істориком. Неначе диригент в оркестрі, він всіх їх мав тримати в стані свого роду рівноваги, а перевага, коли й давалася, то тому чинникові, що в даний момент і в даних обставинах та в згоді з джерельним матеріалом дійсно був переважаючим.

У Грушевського висловлював себе радше нахил до аналізу, ніж синтезу. Будучи учнем В. Антоновича, він навчився від нього пошани до факту. З Грушевського вийшов правдивий документаліст, що покладався головню на архівний, джерельний матеріал. Він був незрівняний майстер джерельної критики, і треба подивляти його вміння вибрати з джерела те, що в ньому дійсно реальне.

З Антоновичем зближала його і спільна генетична метода, тільки Грушевський користався нею обережніше, ніж його вчитель. Тому в нього і козацтво як організація являлося явищем новим, окремої доби української історії, і він не виводив його безпосередньо з вічевих самоуправних порядків Київської Русі, як це робив був Антонович.

Взагалі в історії Грушевського виявляла себе тенденція розглядати явища української історії як такі, що виходять із свого власного коріння. Він нерado признавав чужі впливи. Так назву "Русь" він виводив не від прийшлих варягів, а від полян

і полянської території з річкою "Россю" і т.д.

У Грушевського, хоч і був він релігійною людиною, в самій натурі помітно було чимало раціональних елементів. Трохи сухий, іронічний і навіть саркастичний тон пробивався в його викладі історії, завжди ясним і логічним, але правдиво пластичним тільки там, де сам матеріял був відповідного характеру. Широки цитати з цікавих, мальовничих джерельних матеріялів /а Грушевський залюбки подавав такі цитати/ робили його історію дуже оживленою. Тому й деякі описи, напр., про повстання козацтва і його розвиток, читаються з захопленням, як правдивий роман.

Перу Грушевського належать і популярні нариси історії України в українській і чужих мовах /російській, французькій, німецькій, англійській/. Ця його піонерська діяльність була для пропаганди української справи дуже важлива. Неприємна була тільки непропорціональність розташування матеріялу: занадто широкий розгляд перних періодів української історії і брак місця для узгляднення подій, ближчих до нашого часу.

В ряді істориків народницького напрямку Грушевський був і останній і найбільший. Після нього і вже за нього приходить до слова державницький напрям нашої історіографії.

IV.

Вячеслав Липинський /1882-1931/

Т

Вячеслав Липинський не тільки видатний історик, але й видатний соціолог /"Листи до братів-хліборобів"/. І він, як і В. Антонович, виріс в атмосфері польського шляхетського життя, і він також пірвав зі своїм оточенням та повернувся

до українського народу.

Але не службу народові-масі, тільки службу нації-державі виписав він на своєму прапорі. В його особі на зміну народницької ідеології і як реакція на неї, прийшла ідеологія державницька.

Питання поставлено наново. Не народ, етнографічна маса, але нація-держава стала основою досліджу. Саме для Липинського ґрунтовною справою була справа творення нації, і тут він не знав іншого шляху, як через свою власну державу.

Тому то він так високо цінить державність взагалі, а українську державність зокрема, бо без неї, на його думку, неможлива формація нації. Доля українського народу залежить від того, чи буде він мати власну державу, чи ні.

Саме тут вирішну роль грає проблема української еліти, яка є правдивою діючою силою в історичному процесі, тому в нього на першому плані не народня маса, а еліта, окремі історичні особистості. Все розглядається з перспективи, хто є будівничим чи не будівничим елементом для української державности. З цього погляду народня маса і її традиційні ніби проводирі, як Сірко або Палій, підлягають переоцінці. У Липинського вирішують не соціальні елементи, як у народовців, а національно-державні.

Так само як і народовці, Липинський представляє український історичний процес у формі свого роду антитези. В той час як історики-народники боронять масу з її проводирями проти аристократії, старшин, у Липинського позитивні державно-творчі фактори ведуть свого роду боротьбу з негативними шкід-

ливими. Все, чому поклонялися народники, негує Липинський. Він висуває і поглиблює контрасти, які опанували життя українського народу в його історичнім розвитку, особливо козацьких часів: ліс - степ, плуг - степове добичництво, хліборобська цивілізація - кочова, уходнича анархія, статечне козацтво зі старшиною й українською шляхтою - степові козаки, низовці і маса народу, що йде з ними, - це неначе ворожі сили, світлі і темні, що надають напрям історії України козацьких часів: на одному боці стоїть все позитивне, творче, корисне; на другому - все негативне, руїницьке і шкідливе. В одному місці своєї "України на переломі" /Відень 1920/ каже Липинський так: "Доки в цій боротьбі між плугом і степом головну роль з українського боку грає низова, нехліборобська козащина та її права рука - анархічна "чернь" українська і допомога татарська - доти Богдан Хмельницький репрезентував руїницьку силу степу, а польська Річ Посполита творчу хліборобську цивілізацію плуга... Щойно сформування і перемога на Україні осілої, хліборобської, а разом військової, лицарської верстви творить підставу для будови незалежної від Польщі української держави". Для нього живою, здоровою, є хліборобська, "городова" Україна, а засудженим на смерть низове, обшинне, уходницьке і добичницьке Запорожжя.

Надаючи великого значення в будові держави творчій меншості, Липинський взявся реабілітувати й ту частину української шляхти, що за часів Богдана Хмельницького повернулася до свого народу. На сьогодні стало, завдяки його дослідові, ясним, що українська шляхта прийняла дуже видатну участь і в повстанні Б. Хмельницького проти Польщі і в будові української ко-

зацької державности. Це вже сталий здобуток української історіографії; правда, і тут помітна певна пересада, зрозуміла, зрештою, в автора, що захопився ідеєю переоцінки значення шляхти в будові держави Б. Хмельницького.

В тісній співпраці української шляхти з елітою самого козацтва символізувалося для Липинського взагалі одне з ґрунтовних питань державно-українського будівництва: національна аристократія, на плечі якої положено будову української державности, могла бути правдиво творчою тільки при гармонійному сполученні тих старих шляхетських родів, що берегли в собі традиції й умілості правлячої верстви, з новими позитивними елементами, що, подібно до козацької старшини вибивалися наверх.

Сам походячи зі старої шляхти, Липинський боронив і ті позитивні якості, які ще були живучими в шляхетстві: традиції, авторитет і віру. Але він не проповідував примусу у відношеннях між правлячою елітою і народом. Авторитет і відповідальність згори, свобода снизу - так звучала його формула трудової монархії. Еліта мусіла здобути собі моральний авторитет серед народу і від неї вимагалось вміння вести за собою народні маси.

Липинського не можна причислити до так зв. об'єктивних істориків, істориків-документалістів типу Антоновича чи Грушевського. В ньому занадто переважали здібності синтетика над здібностями аналітика.

Також його історичних дослідів не можна брати відокремлено. Вони занадто пов'язані з його загальним світоглядом. Думки соціологічного й історичного характеру були у нього

виявом суцільної структури його душі, що була й емоціонально чутливою і глибоко релігійно настроєною; вони органічно росли й розвивалися.

Але захоплення одною ідеєю йшло у Липинського в парі зі здібністю складати основні думки в одну струнку, архітектурно імпонуючу систему. Емоціонально-волюнтарні елементи /їх положено в основу його соціології/ стояли під контролею розсудку, і тому ми знаходимо у Липинського не тільки органічність, але й систематичність думки.

Липинський був гарячою і палкою натурою. Проблеми сучасності його живо цікавили. Але в єстві своїм він все ж таки був типом теоретика, правда, з темпераментом публіциста. Тому йому й припала роля ідеолога гетьманського руху, в значно меншій мірі його організатора.

В Липинському шануємо засновника державницького напрямку української історіографії. Він відкрив нам очі на те, як треба оцінювати правдиву еліту, авторитет і консерватизм в кращому розумінні цього слова, в той час як історики народницького напрямку, безперечно, навчили нас ставитися з пошаною і зі зрозумінням до потреб народньої маси з її соціальними і іншими вимогами.

Михайло Драгоманів і Вячеслав Липинський.

/Спроба порівняльної характеристики/.

Драгоманів і Липинський - це дві сторони українського ества, української природи. Одна, що шанує свободу, а друга, що вказує на необхідність авторитетної влади. Одна, що вийшла з віч, степових ватаг, народніх самоуправ, копних судів, церковних братств, парубоцьких громад, чумацьких валок, цехів і магдебурій, козацького виборного начала в українськiм історичнiм розвитку; друга, що взяла до серця княжо-дружинну традицію /монархії і еліти/, що вбачала в Б. Хмельницькiм правдивого монарха і шукала монархічних елементів і в дальшому розвитку України, що істотною силою козацької доби вважала старшину і городове, осіле, статечне козацтво, а не степове, здобичницьке, номадське, анархічне своєвільство січовиків.

Один був аристократ і виписав на своїм прапорі льозунги традиції, віри, авторитету; другий, будучи інтелігентом, вірив у свободу, прогрес, науку.

В одного було релігійне, у другого позитивістичне наставлення. Цим висловлювали вони почасти й інтенції своєї доби. Один репрезентував матеріалістичний напрям другої половини ХІХ століття; другий виріс в часи кризи, переходу від позитивістичної ідеології до відновлення метафізики на початку ХХ ст.

Виступ обох був свого роду реакцією на обставини часу. Те, що Драгоманів високо ставив принцип свободи, складалося

також під впливом тих обставин абсолютистичної Росії, в яких він виріс. Підкреслення Липинським принципу авторитету і позитивного значення правдивої монархії почасти виходило з самих умов його життя і природних нахилів, почасти було реакцією на ліберально-соціалістичну Україну часів 1917-1921 рр.

Драгоманів - типовий представник ідеї прогресу. Вихідний пункт прогресу - вільна людина, що шляхом свобідного об'єднання з іншими вільними людьми в більші чи менші колективи приходять до вищих форм суспільного життя. У нього йде розвиток знизу вгору, прогрес відбувається неначе сам собою, завдяки здоровим розумовим силам людини. Наука, знання - це той світоч, який визволяє людство з темряви і веде його наверхи. Це якийсь автоматизм розвитку.

У Липинського немає сталої лінії. Лінія розвитку може вести вгору, але може вести й униз. У нього можливий і прогрес і регрес. Поступ помітний, коли брати ціле людство на великі віддаленні. Все залежить від творчих якостей еліти. Проблема еліти основна для Липинського: "буде дружина - буде й злато", - каже він в одному місці. Еліта може бути клясократичною, демократичною й охлократичною. А тим самим такого характеру набирає і та держава або народ, на яких витискує свою печать еліта. Тут взаємовідносини побудовані або на гармонійній співпраці еліти з масою, або на анархічним "laissez faire" - "лессе фер" - з підданням анархічним, руйнівним інстинктам маси, або на гвалтовним пануванні над масами.

Клясократичній методі Липинського, проводу ліпших кожної кляси, проводу, що виріс з органічних умов життя, у

зв'язку з територією, з землею, зразком чого є хлібороб, стоїть як контраст безкласовий ідеал Драгоманова.

В той час, як Липинський, шануючи войовників-продуцентів як вислів клясократії, вбачає найперше в хліборобській класі ту провідну еліту /І. нечисленні останки колишніх дворян землевласників та 2. нові активні, здатні до інтенсивної хліборобської культури і до політичного проводу елементи, що завдяки своїй більшій активності і войовничості вибилася в останніх часах наверх з-посеред пасивної селянської маси/, від якої залежить постання Української держави, - ставиться він з великим підозрінням і недовір'ям до інтелігенції як до верстви нестійкої, невойовничої, непродукууючої, яку по суті треба тримати здалека від проводу держави. На думку Липинського, люди в нації, не зайняті війною та обороною нації і не зайняті витворенням матеріяльних, необхідних до життя цінностей - це здекласована інтелігенція, і їм можна довіряти тільки справу допомоги національній аристократії, воякам і продуцентам. Їм припадає почесна роля помічників.

У Драгоманова інтелігенція - самозрозумілий елемент прогресу в його ідеальнім, безкласовім товаристві людей з рівністю членів і спільним господарством супроти природного поділу людей на класи і стани у Липинського.

У Драгоманова свобода і самоуправа - ідеал є людського громадського життя. Липинський виставляє наперед авторитет і відповідальність зверху, свободу знизу - так звучить його

І/ Войовники-непродуценти - це у нього охлократія, а не войовничі продуценти і непродуценти висловлюють єство демократії.

знаменита формула державного принципу трудової монархії. Коли вся влада монархові, — каже він, — то вся свобода українському народові, який сам улаштовує своє життя в селах, містах, у полях і фабриках. У нього ідея згоди необмеженого авторитету з необмеженою свободою, а точніше він давав і авторитету і свободі свою окрему сферу діяльності, в той час як Драгоманів вірив у чудодійну силу самої самоуправи.

Драгоманів був еволюціоніст. Він не погоджувався з терористичною тактикою російських революціонерів, хоч деякий час стояв в зв'язку з ними. Соціалізм як черговою справою захоплювався він також на час, в 70-х роках. Ідеальний, безклясовий, самоуправний устрій людського життя мав, на його думку, прийти вільно, сам собою, еволюційно, По суті його політична програма для ближчого часу була програмою ліберальною. Особливо після царевбивства /1881 р./ він звернув до ліберально-конституційної платформи і став покладати більше надій на ліберальних земців.

Липинський не був еволюціоністом цього роду. Він виходив з протилежності між творчою меншістю і пасивною масою. Історичний процес був залежний від того, наскільки ця творча меншість вмiла, ведучи за собою масу, збудувати національно-державне життя. Для нього вирішальною була не метода творчого насильства /Донцов/, але морального авторитету еліти і її провідницьких здібностей. Він говорить: "фактичний моральний авторитет національної аристократії залежить од взаємного до себе відношення двох чинників: I. од прикмет громадської моралі тих, хто хоче організувати, хто хоче правити, тобто, од прикмет громадської моралі національної

аристократії; 2. од степені приймання в себе /од степені восприїмчивости/ цими, кого організують, якими правлять /пасивними масами/, тих форм громадської організації, які, відповідно до своїх моральних прикмет, витворює активна національна аристократія".

Драгоманів був інтернаціоналістом і розумів історичний процес як процес універсальний, однаковий всюди по своїй соціологічній суті і неоднаковий лиш у формах вияву. Але його абсолютним всесвітнім правдам треба поставити як повну протилежність не думку Липинського, а Донцова з його абсолютними національними правдами.

Супроти обох Липинський заступав правду своєї землі, традиційно історичної України. Його ідея була ідеєю об'єднання всіх людей, якого походження вони не були б, свідомістю приналежності до спільної території. Він був територіальним патріотом і вірив, що "патріотизм - свідомість своєї території - лежить в основі буття і могутності держав".

Державник Липинський вважав націю наслідком державності: тільки через свою державу і в своїй державі формується нація. Драгоманів указав шлях до нації через політичну автономію. У нього національна автономія стояла в прямій залежності від загально-політичної автономії.

У Драгоманова знайшов собі вислів територіально-ліберальний принцип, а у Липинського - територіально-аристократичний.

Липинський вважає землю, територію з її історією і традицією настільки важливою, притягальною силою, що навколо неї можна було б об'єднати співзвучні, осілі, продуктивні

елементи /аристократія/. В Галичині можлива, на його думку, згода між аристократією українською і польською, скорше ніж деінде, згода, що виходила з спільних інтересів землі. Це, як відомо, не відповідало дійсності, бо саме в Галичині національна ворожнеча дійшла до найвищого напруження; із неї зовсім не виключені були ті аристократичні елементи, на які рахував Липинський.

З цього боку Драгоманів був прозорливіший, бо хоч рекомендував співпрацю з російськими соціялістами, то все ж таки ясно уявляв собі, що російський соціялізм піде не шляхом пропагованого Драгомановим федералізму, але шляхом якобінізму або централізму. Боротьба з цим явищем мала бути, на думку Драгоманова, дуже тяжкою, але її вести треба з konieczности. В загальному ж стосовно Росії в обох виступає наперед момент доцільности, хоч у Драгоманова поруч із тим могло бути і правдиве прив'язання до Росії.

Обидва запліднили свою ідеологію в першу чергу з стику з французько-романською духовістю. Драгоманів багато взяв з Прудона, на Липинського мали значний вплив думки відомого французького синдикаліста Сореля.

Драгоманів був позитивістом і раціоналістом в дусі свого століття, послідовником Огюста Конта і почасти Спенсера. Це була натура зрівноважена, здорового розуму вже в самій своїй душевній структурі. В гармонії з нею була і його ідеологія, його віра в соціяльний прогрес, в розум і науку, які приходять на зміну релігії.

Основні думки Липинського по суті інтуїтивного, ірраціонального характеру. Вони виходять з підсвідомого: завжди

міцний зв'язок з органічною структурою його душі. Тут діє цільна натура, що є і емоціонально чутливою і глибоко релігійно настроєною

Але містиком Липинський не був; не можна навіть його філософії назвати філософією серця, в якій Чижевський вбачає типовий український спосіб філософування. Хоч Липинський і думав скорше в спосіб суб'єктивний, емоціональний, хоч він і був типом внутрішнього горіння, захоплення одною ідеєю, то разом з тим йому властива була якість логізму, або здібність складати основні думки в одну струнку, ясну систему. Він умів свої емоціонально забарвлені думки поставити під контроль свого "раціо", своєї логіки, яку Бог йому дав від природи.

Але цьому відповідав і його погляд на історичний процес. Чинними в ньому були ірраціональні елементи емоціонально-вольнтарного характеру, а правдиво творчими, в яких зазначав себе здоровий розвиток, тільки в тім випадку, коли вони стояли під контролею розуму. В цім сполученні емоціональності і вольовости з раціональністю Липинський безперечно глибший за Драгоманова з його розумовими ідеями, як направляючими чинниками історичного процесу.

Тому у Липинського ми зустрічаємо і систематичність і органічність світогляду, в той час як Драгоманів навряд чи міг аж надто похвалитися цією другою якістю.

Обидва були лицарями правди. Цікаво, що Драгоманів закидав українській історіографії народницького напрямку, що вона аж надто однобічно представляла історичний процес козацької доби, односторонньо засудила старшину і не зуміла оцінити її боротьби за автономну гетьманську державність.

Це писала людина, яка зовсім не прихилилася до цієї старшини і вважала своїм обов'язком боронити інтереси простих мас.

Також і Липинський умів оцінити якості політичного противника. Він з глибоким розумінням аналізував причини того, чому саме нова советська еліта, большевицька мусіла прийти до влади. Причина полягала не тільки в слабості білого руху, але й в деяких позитивних рисах цієї еліти, яких не мали їх противники.

Як історик, Драгоманів уже з свого фольклористичного фаху перебрав порівняльно-соціологічний метод і вказав на потребу його для української історії. А Липинський, хоч і не в своїм "На переломі", то, безперечно, в "Листах до братів-хліборобів" ужив цього порівняльного методу з повною силою. Саме тут у нього українська проблематика /також і історична/ не відірвана, але суцільно пов'язана з загальноєвропейською проблематикою. Щодо цього, то звертаємо увагу на те, що Драгоманів мислив історію України як процес, в яким більше схожого з історичним процесом Західної Європи, аніж Європи Східної. Обидва були європейцями в ліпшому розумінні цього слова.

І Липинський і Драгоманів мають багато чого сказати і сучасному поколінню. В обох глибоке багатство ідей, і кожне покоління може щось взяти для себе. Через те й обидва будуть актуальними, які не наступили б часи. Недавнє гостре поборювання думок Драгоманова - чи не вказівка на те, що є у нього щось, з чим треба рахуватися.

Липинський відкрив нам очі на те, як треба оцінювати правдиву владу, авторитет, як розуміти стримуючі моменти,

консервативні в ліпшому розумінні цього слова. Не вузда, не примус, але розумне ужиткування традиції, історичного, органічно повсталого промовляє до нас з його писань. Але заразом у нього ж маємо й образ еліти, що, тримаючи зв'язок з минулим, має бути активною, динамічною, творчою, має бути готовою і до революційної боротьби, коли обставини цього вимагають.

Дві сторінки українського ества: одна, що символізує традицію, авторитет, а друга, що виявляє собою порив до свободи, самоуправи. Дві визначні постаті недавнього і давнішого українського минулого - неначе символи, що, виходячи з минулого, кидають світло в темряву будуччини.

5. УКРАЇНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЯ ХХ СТ.

I. Українська наука між двома світовими війнами.

Я було думав дати спочатку огляд української історичної науки під Советами, але ця тема так розрослася, що приходиться братися за видання цілої окремої книги, яка ніяк не зможе вміститися в цих рамках. Тому ми виключаємо советську історіографію з поля нашого дослідження в цій праці і обговорюємо тільки українську історичну науку поза Советами.

Поза кордонами Советської України в краю і на еміграції йшов розвиток історичної науки своїми шляхами. Тут звичайно не було засобів для численних видань, які мали місце на Советській Україні 20-х років. Але можна було більш-менш вільно заступати історичну науку, заморожену в советській атмосфері.

В Галичині в центрі історичної праці стояло Наукове

Товариство ім. Шевченка. В умовах польської окупації воно вже не в стані було провадити в "Записках" ту славу бібліографічно-рецензійну діяльність, завдяки якій воно стало одним з найвидатніших органів Східної і Середньої Європи. Також не було і засобів для видання архівних матеріалів з боку Археографічної Комісії. На перше місце висунувся як голова історично-філософської секції проф. др. Іван Крип'якевич, який почав звертати все більшу увагу на популяризацію і почасти синтезу здобутого матеріалу, ніж на його даліше розроблення. Почали появлятися журнали популярно-наукового типу, як "Стара Україна", "Сьогодні і Минуле", в яких знайшли місце досить цінні історичні матеріали, як напр.: "Вивід Прав України" П. Орлика, знайдений І. Боршаком /"Стара Україна", Львів 1925, I-II/ і т.д. В "Записках" /1920 - 31, т. 129, 130, 134-135, 139-140, 147, 151/ надруковано класичну монографію І. Крип'якевича "Студії над державою Б. Хмельницького". Там же /"Записки" НТШ 1924, т. 134-135/ вийшла багата на нові матеріали з французьких архівів студія І. Борщака "Гетьман Павло Орлик і Франція". Особливої уваги заслуговує прекрасна стаття І. Кривецького про "Українську історіографію на переломі" /"Записки" НТШ 1924, т. 134-135/, де вперше фіксується епохальне значення праць Липинського і Томашівського як творців державницького напрямку в українській історіографії.

Саме в зв'язку з цим треба підкреслити, що у Львові серед істориків прийшов до вислову саме цей новий державницький напрям, хоч і засновником Галицької історичної школи був

народник Михайло Грушевський. Великий вплив мала монографія Липинського "Україна на переломі 1657 - 1659. Замітки до історії українського державного будівництва в ХУП стол." /Відень, 1920/ та С. Томашівського "Українська історія. I. Старинні і середні віки" /Львів, 1919/ поруч з "Листами до братів-хліборобів" першого /в формі окремої книжки вийшли "Листи" в 1925 р./, що давали соціологічно-державницьку базу і для українського історичного розвитку. Того ж самого державницького напрямку дотримувалися здебільшого і історики-емігранти.

Було кілька закордонних наукових центрів, в межах яких дещо зроблено і для розвитку української історичної науки. Одиноким українським університетським центром поза Україною була Прага, де наука історії викладалася довгими роками /між двома світовими війнами/ цілим рядом істориків на чолі з проф. Дмитром Дорошенком. Систематичний курс історії України читали Д. Дорошенко і С. Наріжний, спеціальні курси - Б. Крупницький, доц. Феденко й т.д. Щодо науково-історичної праці, то вона провадилася між іншим в Празькій Історично-Філологічній Товаристві, яке видало 5 томів своїх праць, між ними і дуже цінного історичного характеру. Університет видав чимало цінних наукових підручників, між якими особливу увагу звертає на себе "Огляд української історіографії" /Прага, 1923/ Д. Дорошенка.

В той час як Прага вивчала здебільшого історіографічну і подібну їй тематику, Український Науковий Інститут в Варшаві, що постав щойно в початках 30-х років і стояв під дирекцією видатного українського діяча і церковного історика О.

Лотоцького, зумів за кілька років свого існування /до 1939 р. включно/ видати щонайменше 50 томів своїх праць. Інститут спеціалізувався головним чином на виданні окремих монографій і наукових збірників. Для історика особливо цінними були видання університетського курсу історії України під заголовком "Нариси історії України" Д. Дорошенка /Праці Українського Наукового Інституту, Варшава, 1932, т.ІХ і 1933, т.ХУІІІ/, "Українсько-московські договори в ХУІ - ХУІІІ віках" А. Яковлева /Праці Українського Наукового Інституту, Варшава 1934, т.ХІХ/, Б. Крупницького "Гетьман Пилип Орлик, 1672 - 1742. Огляд його політичної діяльності" /Праці Українського Наукового Інституту, Варшава 1938, т.42/, два томи збірника "Мазепа" /Праці Українського Наукового Інституту, Варшава, 1938, т.46 і 1939, т.47/. "Діярій гетьмана П. Орлика в опрацьованні Я. Токаржевського" /Праці Укр. Наук. Інст., Варшава 1936, т.І7/, Архів М. Драгоманова, т.І. Листування Київської Старої Громади з М. Драгомановим 1870 - 1875 рр. /Праці Укр. Наук. Інстит., Варшава, т.37/ та серія мемуарів /Праці Укр. Наук. Інст., Варшава, т.6,8,12,21, 40, 48, 49/, серед яких особливу вагу мали спомини самого О. Лотоцького з кінця ХІХ - початку ХХ ст.

Український Науковий Інститут в Берліні, що постав в 1926 р., дбав більше про популяризацію української науки закордоном, ніж за її монографічне оброблення.

Під проводом Д. Дорошенка /1926 - 1930/ і І. Мірчука /1931 - 1945/ Інститут видав, починаючи з 1927 р. три томи "Abhandlungen" два томи "Mitteilungen", 5 зошитів "Beiträge zur Ukrainikunde" та велику подвійну серію /в українській і

німецькій мові/ " Ukrainische Kulturberichte ". З доручення Інституту появились монографічні праці Б. Крупницького теж в німецькій мові: " Geschichte der Ukraine " /Otto Harrasswitz, Leipzig 1939 і друге видання Leipzig 1943/ та " Hetman Mazepa und seine Zeit " /Otto Harrasswitz, Leipzig 1942/.

Серед співробітників Інституту було чимало істориків: Д. Дорошенко, Б. Крупницький, Д. Олянич, М. Антонович, І. Лоський. Оскільки перший взявся головно до історіографічної праці, то Б. Крупницький, Д. Олянич, М. Антонович посвятили себе архівній праці. Б. Крупницький працював в державних архівах Берліну, Дрездену, Стокгольму, Д. Олянич - Берліну, Бреслава /Вроцлава/, Кенігсбергу; М. Антонович - Берліну, Відня, Вроцлава, Данцігу й т.д. На підставі їх архівних дослідів було видано чимало джерел і розвідок не тільки в вищезначених органах Інституту, але й у численних чужинецьких часописах, переважно німецьких. Був свого роду поділ в спеціалізації і архівних розшуках: М. Антонович досліджував часи козаччини /XVII - XVIII ст./, Д. Олянич посвятив себе добі Хмельниччини, а Б. Крупницький переважно цікавився матеріалами доби Мазепи - П. Орлика з XVIII ст. Ще треба згадати, що Б. Крупницький, сидячи в Берліні, чимало зробив для освітлення шведсько-українських стосунків часів Мазепи і П. Орлика.

Ще мусимо згадати І. Борцака в Парижі, який, пробуваючи з добрих 30 років у Франції, зробив чимало на полі французько-українських історичних стосунків, особливо в XVIII ст. і почасти в XIX ст. Небуденній енергії цього вченого ми завдячуємо появу друком дуже цінних матеріалів з французьких архівів, що стосу-

ються особливо до діяльності Пилипа Орлика і Григорія Орлика. Боршак був і залишився головним репрезентантом української історичної науки у Франції. Серед тих, що під час більшого чи коротшого побуту в Парижі дещо зробили для історичної науки, згадаємо ще О. Шульгина /спеціаліст з всесвітньої історії, дослідник Жан Жака Руссо/, В. Прокоповича /сфрагістика/ і Я. Токаржевського /

В Римі популяризував дещо з українського історичного знання Б. Онацький, що приймав участь в італійських наукових і науково-популярних журналах. Ту ж саму роботу виконував Б. Кентржинський за часів другої світової війни в Фінляндії, а тепер в Швеції.

II.

НА ПОРОЗІ НОВОЇ ЕМІГРАЦІЇ /ПІСЛЯ 1945 р./

Наша наукова ситуація після 1945 р. ґрунтовно змінилася. Перед представниками кожної дисципліни стоїть нелегке питання: що далі робити. Це торкається й істориків: і для них проблема шляхів стає істотним питанням.

Деякі питання насуваються самі собою. Українська еміграція другої світової війни, значно численніша за першу, примушена шукати ширших теренів для своєї діяльності. Їй припадає завдання заснування або розбудови нової колоніальної України.

Тому то й ті історики, що осядуть десь у Канаді, або З'єднаних Штатах, або Аргентині, цілком зрозуміло, візьмуть на свої плечі історію канадської України, північно-американської, аргентинської, або якоїсь іншої.

Після першої світової і громадянської війни наші історики-емігранти /або краєві, як в Галичині/, яких, зрештою, було небагато, зайнялися архівними дослідженнями в європейських архівах. Використовувалися архіви берлінські, дрезденські, бреславльські, кенігсберзькі, гамбурзькі, паризькі, віденські, стокгольмські. Ця праця з огляду на незабезпеченість наших еміграційних і краєвих сил, велася без потрібного розмаху, хоч і принесла чимало цінних наслідків. Згадати хоч би відкриття різних важливих документів доби Богдана Хмельницького і Мазепи - Пилипа Орлика.

Тепер цю працю варто було б поширити, особливо приймаючи під увагу ті країни, в яких архівні розшуки в останніх десятиліттях взагалі не робилися, як напр., в Італії, де з наших істориків працював у 80-х роках минулого століття в Ватиканському архіві Володимир Антонович, а на початку ХХ ст. С. Томашівський, при чім обидва працювали майже над тим самим матеріалом з доби Богдана Хмельницького.

В цій великій праці могли б зробити наші молоді орієнталісти, що рівночасно займаються історією України. Тут у нас недопустима прогалина. Це наше завдання - використати силу орієнтальних джерел, в першу чергу турецьких, для освітлення українського минулого, а не чеха орієнталіста Рибки, якому пощастило знайти в Геттінгенському архіві силу цінного турецького матеріалу /в копіях/ до часів Богдана Хмельницького і Петра Дорошенка і почасти опрацювати його /дещо спільно з Дмитром Дорошенком/.

Нема сумніву, що історична праця такого роду є цінна і

потрібна. Але вона все ж лежить на грані, на межі, і може тільки почасти освітлити основні процеси української історії. Здебільшого вона вивчає проблему зносин України з іншими європейськими та неєвропейськими народами і будує між ними свого роду містки. Безперечно, що в тім напрямку чимало зробили вже історики-емігранти першої світової війни, і на цім ними проторенім шляху треба йти далі.

Але теперішній великий ісход української інтелігенції з теренів Східньої Європи примушує нас поставити проблему орієнтації української історичної науки ширше й основніше.

Факт той, що Советська Україна розвивається в специфічних, цілком відокремлених умовах. Старий М. Грушевський заступав за советських часів перестарілі позиції народництва. На боці "народу" супроти "реакційної влади" мусів взагалі стояти український історик советської формації, оскільки він хотів робити хоч найменші підсумки. Державницький напрямок, який став пануючим поза межами Советів, тут міг виявляти себе дуже приховано, іноді тільки у формі заперечень /напр., заперечення "царського режиму" на Україні, себто чужої державности/ - та й то тільки до певного часу.

По суті советська українська історіографія не пішла за комуністичною ідеологією і її тимчасовим репрезентантом на Україні, Яворським. В історичних працях наводилися страху ради час від часу ті чи інші марксистські цитати, але на тому й був кінець. Зате невільно було перебирати нові віяння з Заходу і не можна було жити спільним науковим життям з Західньою Європою.

Брак нової, свіжої синтези, брак взагалі узагальнення ширшого характеру, був чи не наймаркантишою рисою розвитку української історичної науки на Советській Україні. Там історики мусіли ховатися за фактами. Розроблення старих і нових архівів, пошукування за новим архівним матеріалом набрало великого значення. На цім полі зроблено, дійсно, немало, і одна історія ХІХ ст. надзвичайно збагатіла в наслідок відкриття нових /жандармських, поліцейських архівів і т.д./ і пильнішого використання вже знаних архівів.

Але дивним робом широких концепцій, конструктивних думок не виявила й вільна історична наука на еміграції та в "краю", себто в Галичині.

Безперечно, тут постав новий державницький напрям в нашій історіографії. В. Липинський з своїми історичними концепціями, виявленими найперше в монографіях про Б. Хмельницького і в інших працях /Листи до братів-хліборобів/ та С. Томашівський в своїй історії України /доба середньовіччя/ зробили перший пролом в цім напрямі. Але розроблення державницької концепції є ще й сьогодні скорше дезидератом, ніж dokonаним фактом.

І на еміграції, і в краю історична наука творила малі синтези. І тут погоня за новим фактом, пошуки в архівах /типова фігура М. Возняка./, або історіографічна тематика /Прага/ грали переважаючу роллю. На істориках поза кордонами Сове-тів тяжила стара традиція документальности. Пошана до факту, перебрана від В. Антоновича та М. Грушевського, приводила до якогось знеохочення займатися ширшими висновками. Обережність

у висновках, доведена до скрайности /як напр., у Біднова/, стримувала від синтетичних спроб.

Це було таким помітним явищем, що на нього звернула увагу суспільність і почала - здебільшого в галицьких газетах - кампанію проти "причинкових" дослідів і "причинкових" істориків, що все пишуть "до", а не "про".

А тим часом життя не чекало. Потреба синтези, потреба широкіх концепцій болуче відчувалася. Українська суспільність поза Советським Союзом прямо вимагала отаких орієнтовочних праць. Але на її вимоги давали відповідь не історики, а дилетанти і журналісти, як, напр., Юрій Липа своїм "Призначенням України".

Залишається вражіння, що українська історична наука за першу половину XX ст. значно більше дбала про постачання і перше оброблення сирового матеріялу та оминала питання ґрунтового характеру. Аналіза вела перед, а синтеза мовчала.

Тепер приходить час, коли сама ситуація примушує нас завернути на інший шлях. Наші основні архіви в Західній і Середній Україні неприступні та й почасти знищені. В Європі, що знаходиться поза межами советських впливів, архівного матеріялу або стародруків, які мають стосунок до української історії, не так уже й багато.

Вже одне це штовхає нас на шлях інтенсивного оброблення основних проблем історії України, приводить нас до синтези. Не кожний історик є, звичайно, здатний до широкої синтези. Є більш аполітичні і більш синтетичні натури, але зараз на еміґрації знайшлося чимало дослідників, які або не могли ви-

пробувати своїх сил в цім відношенні, або попросту не звертали своєї уваги на ширші завдання.

Тепер треба випробувати себе на новім полі. Завданням української історіографії стає дати нові погляди на підставі старих, здебільшого необроблених фактів. Небезпека своєрідного дилетантизму, який так оминає науковець в нормальні часи /саме з цього і виходили деякі поважні українські історики, коли на вимоги ширших і глибших узагальнень з боку західньо-української та еміграційної суспільности відповідали стереотипним запереченням, що нам занадто ще бракує матеріялу, фактичних даних, принаймні для деяких епох/, мусить нас не відстрашати, бо руїна останньої світової війни створила такі умови, при яких кожний європейський історик в тім чи іншій розумінні, з огляду на збомбовані, спалені, знищені архіви і бібліотеки поставлений в становище дилетанта, але при всім не можна, звичайно, ставити на карту ліпших традицій нашого документалізму: пошана перед фактом залишається основною вимогою, тільки невільно приносити їй в жертву розмах і перспективність праці.

Перед істориками, яких доля кинула в Західню Европу, відкривається тим самим ряд плідотворних завдань. Ставлячи поруч Україну та Західню Европу, ми, нарешті, будемо в стані включити першу в загальне русло європейського історичного розвитку. До цього часу існували тільки спроби або скорше натяки на такі спроби. Драгоманів закликав свого часу українських істориків до такого паралельного дослідження історії України і порівнював козацьку або генеральну раду з парламентарними інсти-

прийти другий ренесанс української культури наших часів, коли першим назвемо ренесанс 20-х років, що пробив собі шлях у життя навіть в обмежених умовах советської дійсности.

На еміграції умови були більш ніж сприятливі. Поза обсягом советського терору у вільній атмосфері Західної Європи зішлись сили еміграції старої і нової: західні українці, східні українці, старі емігранти. На еміграції настала своєрідна духовна, культурна соборність українська.

А тим часом зроблено на всіх відтинках нашої культурної праці тільки перші кроки і далі від початків не пішло. Дехто обвинувачує в цьому специфіку таборового життя, несприятливу для вияву творчих сил. Але справа не тільки в таборах.

Тепер, коли перший, може найважливіший етап нашого емігрантського життя майже відійшов в минуле, відчувається потреба зробити підсумки.

Сконстатуємо: українська культурна еліта робила й робить прямо таки героїчні зусилля, щоб паролю "великої української культури" /і не тільки "великої літератури"/ хоч до якоїсь скромної міри здійснити. Спостерігаючи деякі явища таборового і нетаборового життя, можна було б говорити про хресний шлях української інтелігенції, про Голготу нашого культурного представництва. Колись увійдуть в історію організаційні заслуги таких людей, як проф. Курінного й Міяковського для УВАН, проф. Мірчука для Українського Вільного Університету, проф. Кубійовича для НТШ, У. Самчука і Ю. Шереха для МУР'у тощо.

Це один бік справи. Другий ставлення до культурних справ

нашого громадянства, політичної еміграції, що їй доля судила на чужім світі заступати пригнічену українську націю.

Ми не думаємо тут когось загально чи спеціально засуджувати. Мовиться про загальні тенденції. Факт той, що наше громадянство в нових еміграційних умовах /після другої світової війни/ не зрозуміло, не відчуло, що поруч політики існують ще інші теж дуже важливі фактори. Коли ми в ХІХ ст. були з пересадю культурною нацією, то в ХХ ст. стали нацією політичною чи маємо претенсію нею бути - і знову з пересадю. Це болюче відбилося на нашій культурній фронті. Все кинулося в політику.

Я, звичайно, говорю тут як представник культурницького відламку нації. Але це зовсім не значить, що я негативно ставлюся до політичного життя, заперечую потребу формування тієї невеликої частини українського народу, що опинилася на еміграції, у справжню політичну націю. Як і в кожного українського громадянина, у мене завжди сиділа в душі невимовна туга за національною єдністю, у мене повсякчас жила надія, що українці, нарешті, опам'ятаються, і що вони загальнополітичну справу поставлять вище ніж свої партійно-політичні програми й стремління.

По суті небезпека полягає зовсім не в політиці як такій, але в політиканстві. Усе кинулося робити політику - велику й малу, в масштабах світових, європейських... і таборових. За 4 - 5 років емігрантського життя /1945 - 1949/ зужито силу енергії і силу грошей саме на політиканство. Постала своєрідна інфляція на "політиканствующих" громадян.

Взагалі перша половина нашого ХХ ст. не виявила великого зрозуміння щодо справжніх культурних потреб. Європейський світ стояв, а почасти й сьогодні стоїть /Сов.Союз/ під знаком тоталістичних ідеологій, що в самім своїм єстві були й залишилися ворожими культурі, як вільному вияву творчих людських можливостей. А до того ще приходять специфічна для нашої доби перебільшена оцінка техніки. Ми вже в середині століття, але в нас усе ще панує мода на техніку. Доказом маємо європейську молодь з її нахилами, що покищо йшли переважно в технічній напрямі.

В українських відносинах усе це набрало перебільшеного нездорового характеру, неначе якоїсь хвороби. Нераз помітне було байдуже або й зневажливе ставлення до українських культурних потреб. Нераз вправні таборів політики вигравали масу проти інтелігенції, вважаючи за доцільне тримати "професорів" у чорному тілі..., щоб заімпонувати масі. Але справедливість наказує сказати, що були й табори, які йшли назустріч усяким культурним імпрезам, конгресам, з'їздам різних культурних організацій і брали на себе тягар, зв'язаний з потребами подбати про гостей.

Але й на самому культурному полі було чимало аномалій, зв'язаних саме з надзвичайним розвитком еміграційного політиканства. Драстично кажучи, кожна партія хотіла б мати свою "культуру". Не було зрозуміння до того, що культурна сфера має свої окремі завдання, які не можна підпорядкувати партійним диктатам.

За ці роки /1945 - 1949/ були можливості, що їх на

жаль, не використано. Були відповідні сили, що могли створити новий, другий ренесанс українського культурного життя. Досить згадати померлого в розквіті своїх творчих сил Ю. Клена /про нього своєчасно не подбали/.

У цьому полягає наша трагедія на культурному полі. У власних "архівах" письменників лежала і лежить сила високоталановитих праць, що тільки зрідка, ніби випадково, появляються на світ Божий. Можливо, тут почасти вина й самих репрезентантів культури; вони не зуміли організувати видавничої справи і тому мусіли поступитися перед повинню різних метеликів і писань звичайних графоманів, що їх видавали запопадливі спекулянти культури.

А головне все таки те, що не було відповідного розуміння серед українського громадянства, не було культурної атмосфери, без якої неможлива поява визначних творів. Наше громадянство, що вдарилося в політику /а це було масове явище/, навіть не уявляло собі, як важлива культурна репрезентація на вигнанні, в умовах еміграції. Ми - не державна нація, що в своїй політичній праці зустрічається з великими труднощами й упередженнями з боку інших народів. Сьогодні те, що ми поневолений народ, репрезентований через вигнанців, зовсім не викликає спонтанних симпатій у світі, як це могло бути ще в XIX ст. Наша доба для цього занадто сувора й реалістична. Доводиться вживати великих зусиль, щоби довести світові, що ми не тільки бажаємо, але й заслуговуємо на окреме місце під сонцем, що ми не просто етнографічна маса, примітивний нарід, погній для інших, але вироблена нація, що хоче й спроможна

жити своїм власним, незалежним життям. Політичний світ придивляється до нас і повсякчасно робить нам іспити. А цей іспит зовсім не так легко витримати. Представники чужих державних націй вимагають доказів нашої зрілості, коли заходять у стосунки з нами як можливими спільниками в майбутній боротьбі за долю Європи і світу. Таким доказом стає передусім культурна творчість. Політичною балаканиною, безконечно повторюваним і нудним твердженням, що ми 45-мільйоновий народ, другий щодо чисельности слов'янський народ у світі, державному європейському і неєвропейському мужеві не заімпонувати. Треба жертвості, до того ж сталої жертвості - не тільки в формі, яку дає нам УПА, що знайшла собі такий широкий розголос у цілій Європі й по за її межами, але й у формі української культурної продукції. Бо культура постає жертвами окремих одиниць; великі культурні твори появляються коштом зречення з боку особистості більших чи менших благ і приємностей життя. Що українство не спекуляція, а поважна справа, яка захоплює людей до останніх глибин душі, це можуть наочно довести політичному світові наші культурні діячі своєю посвятою, своєю жертвоністю, що її результатом буває поява видатних творів, які імпонують чужинцям і переконують їх у нашій національній зрілості. Таких доказів потребує світ. Культурна продукція - це візитна картка, що без неї тяжко ввійти в чуже товариство. Зрештою, це речі відомі і само собою зрозумілі; на жаль, вони не ввійшли тільки як слід у свідомість нашого ширшого загалу.

На цім загальному фоні нам стане яснішою і ситуація ук-

раїнської історичної науки на еміграції. Її так само зачіпає та культурна криза, про яку ми вище писали. Знову і на цьому відтинку можна сказати, що за минулих 4 - 5 років таки чимало було зроблено. Але те, що ми зробили, було тільки початком. З початкової стадії ми не вийшли. Найбільшою перешкодою було наше розпорошення, що особливо сильно далось взнаки після валютної реформи в Західній Німеччині і дуже погіршило можливість співпраці в історичних колах. До валютної реформи велике значення мало те, що можна було з'їжджатися і бути досить часто в персональним контакті. В межах ВУАН або НТШ відбувалися історичні сесії, де обговорювано ту чи іншу історичну проблему. У центрі уваги стояли питання про Мазепу, Б.Хмельницького /ювілейний рік/, а також теми, що їх викликало саме перебування істориків у Західній Європі. Так цикл викладів був присвячений проблемі "Україна і Захід". Друга сесія працювала над методологічними питаннями історії взагалі, а української історії зокрема.

Цей шлях був, на мій погляд, плідний. Ніщо так не окриляє думку дослідника взагалі, а історика зокрема, як можливість обмінятися думками в справах своєї спеціальности. З контакту між істориками та контакту їх з представниками інших споріднених дисциплін і зацікавленим громадянством не раз виникали нові ідеї, ставала ясною проблема, що здавалася неможливою для розв'язання. А особливого значення набирали такі сесії для нашого наукового доросту, для тих молодих докторів, що починали свою наукову працю.

Усякий такий конгрес має тільки тоді сенс, коли він зафік

сований. З багатой методологічної проблематики побачила світ тільки невеличка студія /та й то циклістичним способом./ Б. Крупницького "До методологічних проблем української історії" /ВУАН/. Питання "Україна і Захід" не було зафіксоване окремим збірником. Зате з Мазепиної проблематики вдалося скласти цілий збірник /за ред. Б. Крупницького/, що чекав роками на своє видання і з якого покищо появилися тільки перші три статті /Б. Крупницького, О. Оглоблина, Н. Василенко-Полонської/. Також НТШ опублікувало ювілейний збірник, присвячений Б. Хмельницькому /1648 - 1948/ за ред. Б. Крупницького. Знову ж результатом співпраці істориків маємо "Велику історію України", в якій узяли участь наші найвидатніші спеціалісти /за ред. О. Оглоблина/. Видання праці затягнулися. Треба згадати також про участь істориків в Енциклопедії, що видає НТШ.

Навіть і ці скромні осяги були б неможливі, коли б історики не мали контакту між собою, не могли б побачитися, переговорити, продискувати відповідну проблематику. Такий контакт був абсолютно потрібний, бо ми з огляду на залізну советську заслону майже не знали один одного, не завжди мали можливість читати праці наших колег по цей і по той бік заслони. Саме з цього погляду друга світова війна, що вигнала стільки наших людей з України, привела до цікавого явища. Уперше зустрілися між собою історики з Західньої України, історики-емігранти і історики з советської України -- ті, кому почастило врятуватися. На еміграції зішлись окремі світи. І все ж таки виявилося, що сучасна українська історична наука, не дивлячись на відчуження між окремими її представниками, советськими, за-

хідньоукраїнськими і староемігрантськими, має одну спільну лінію. Панівним серед істориків виявився державницький підхід до українського історичного процесу, підхід, що його заснували ще видатні українські історики, Липинський і Томашівський. Були, звичайно, різниці в індивідуальнім наставленні. Деякі історики виявили себе як неухильні послідовники Липинського, як прихильники його державницько-консервативного напрямку /передусім були це історики з сов. України/, другі трималися державництва з націоналістичним ухилом, треті з ухилом соціальним або й демократичним. Головне було те, що історики, не дивлячись на різниці, знайшли спільну мову, що в них був один вихідний пункт і що це робило співпрацю між ними плідною й перспективною.

Саме за часів, коли українське громадянство мало чималі засоби /до валютної реформи/, можна було б багато зробити для української історичної науки, коли б існувало справжнє розуміння важливості розквіту цієї ділянки нашої культури. Цього не було і в цім одна з причин тієї кризи, що маємо тепер в українській історичній науці.

Бо праці не бракувало. Історики працювали в умовах невідрадних, коли на Сході залишився весь потрібний для українського історика науковий апарат, усі основні архіви, бібліотеки тощо. Бракувало найпотрібніших книжок, не було з чого складати навіть лекції для викладів в УВУ в Мюнхені. Щоб дістати відповідний том "Історії України-Руси" М. Грушевського, треба було надзвичайних зусиль.

А тим часом виготовлені праці лежали без руху. Ніщо так

не пригнічує науковця, в данім випадку історика, як ця безперспективність. Важко працювати, сидючи на цілих томах дослідів та не маючи можливості їх друкувати. Не в одного заламується творчий порив, слабшає енергія, в душу закрадається одчай.

Ми тут говоримо не про початківців, не про дилетантів або й графоманів у науці, людей з великими претенсіями, але без належного вишколу й таланту. Тут мовиться про відомих уже істориків, що своїми численними працями здобули собі ім'я.

Поява монографічних праць була великою рідкістю, - і як не дивно, вони почали появлятися щойно після валютної реформи. ВУАН видало в 1948 р. монографію Б. Крупницького про гетьмана Данила Апостола /матеріальна база - жертви деяких таборян, за що вони заслуговують на повне признання/; НІІШ видало монографію Л. Окиншевича про Значне Військове Товариство в Україні-Гетьманщині ХУП-ХУІІІ ст. та Яковлева про український кодекс "Прав", по которму судиться малоросійській народ." 1743 р. /Я навожу Окиншевича і Яковлева, бо обидва не тільки видатні історики українського права, але й загальні українські історики! /Багато праць О. Оглоблина, особливо важливих для історії ХУІІІ ст., дуже мало освітленого в нашій історіографії, чекає ще на своє видання, так само як і ґрунтовна монографія Василенко-Полонської про південну Україну ХУІІІ ст. та її "Історія України", яку взялося видавати одне українське видавництво - і так досьгодні. Тільки в 1955 р. вдалося Університетові випустити працю Б. Крупницького "Основні проблеми історії України". Давно вже чекають на видання численні праці Д. Олянчина, а проф. Дубровський дещо міг видати тільки цик-

льостилевим способом. Також і досліди Мацяка з княжої /галицько-волинської/ доби нашої історії ще не приміщено до друку, крім невеличкого огляду новітньої історіографії, що стосується передовсім кінця XIII і першої половини XIV ст. в житті Галицько-волинської держави /видало ВУАН цикльостилевим способом/. Те саме і з науковими працями молодших істориків з галузі історії української церкви.

Проблема розсіяння українських історичних сил стала особливо пекучою саме за останні роки. Це, звичайно, зачіпає й усю українську науку. Після валютної реформи майже зовсім припинилися наукові сесії або набули вузько-льокального характеру /мюнхенська напр./. Наші наукові інституції /ВУАН, НТШ і навіть УВУ/ рішили для врятування ситуації переходити поволі на кореспонденційну методу. Пропонувалося навіть кореспонденційним способом влаштовувати історичні сесії. Щоб були відомими результати засідань, пропонувалося складати короткі реферати, і НТШ, напр., готове було їх друкувати на цикльостилі з тим, що вони мають циркулювати серед зацікавлених фахівців і заступати таким способом персональні контакти.

Покищо ще неясне, чи експеримент вдався, хоч почасти. Це покаже будучина. Покищо можна сказати, що кореспонденційна метода не дуже себе виправдала. Але, замість сесій, багато видається дрібнішого матеріялу з історії України в англійських виданнях ВУАН і НТШ та в журналі "Україна", що видається проф. Борщакком в Парижі.

В загальному ми можемо назвати три центри, які прова -

дять оживлену працю: старий центр - учбовий - УВУ в Мюнхені і новий центр НТШ в Парижі і ВУАН в Нью-Йорку, де під дуже рухливим проводом академіків Ветухова, Міяковського й т.д. зроблено чимало праці /появи збірників, присвячених Д. Дорошенкові, М. Драгоманову і т.д./ саме з гуманітарного відділу Академії.

З кризи ми ще не вийшли. Також українська історична наука, зробивши перші кроки на еміграції після другої світової війни, стала сьогодні на роздоріжжі. Українське громадянство певно і не усвідомлює, яка критична її ситуація. Істориків зосталося обмаль. Найбільше спеціалістів було в нас для історії ХУІІІ ст. /Борщак, Василенко-Полонська, Крупницький, Оглоблин/. Дехто працює над князівською добою: Андрусак, що вважався у нас спеціалістом до часів Мазепи, почав заглиблюватися в князівську добу; Мацяк удався спеціально до ХІІІ - ХІV ст. галицько-волинської історії. Для доби Хмельницького, яку так інтенсивно вивчала галицька школа М. Грушевського, у нас майже нікого не залишилось; Оляничин, що був спеціалістом з цього часу і здобув і німецьких архівах чимало цінного матеріалу, перейшов, здається, також до князівської доби. Для ранньої доби козащини ми мали Михайла Антоновича, що в 1945 р. залишився в Берліні і був арештований більшовиками. Приходиться жалкувати, що один з наших найвизначніших історіографів, Д. І. Дорошенко, президент ВУАН, не в стані був заактивувати свою надзвичайно цінну монографію про гетьмана Петра Дорошенка, яку було написано на підставі свіжого архівного матеріалу, взятого з тих польських архівів, що під час дру -

гої світової війни загинули або були ґрунтовно зруйновані. Така сама нещаслива доля судилася і монографії Михайла Антоновича про гетьмана Сагайдачного.

А тим часом перед нашими істориками-емігрантами стоїть дуже важливе завдання. Я назвав би його будівництвом містків між Україною і Європою та й усім світом, звичайно, в історичнім аспекті. На цьому полі особливо визначився І. Борщак. З подиву гідною впертістю будує він уже добрих 30 років мости між історичною Україною і історичною Францією /в журналі "Україна" для українців та в численних французьких органах, передовсім історичних, для французів/ і тим самим служить актуальній справі політичного й культурного зближення між обома країнами й народами.

На німецькому ґрунті працювало над цим здавна кілька істориків, але гітлерівське переслідування українців зруйнувало всі мости, що до того часу будувалися. Над вивченням шведсько-українських історичних стосунків працював Б. Крупницький. Але відчувається потреба на історика, що стало сидів би в Швеції і докладно працював би над розшуками в шведських архівах, - справа, що стала особливо актуальною, коли історики почали роз'їжджатися за межі Німеччини. Також і Лондон вимагає нашого представника тим більше, що англійські архіви щодо українки для нас майже *terra incognita*. В Італії працював Онацький, що виїхав по війні до південної Америки. Але він не був фаховим істориком і тому обмежився на популяризації деяких українських історичних проблем в окремих виданнях італійською мовою та на співпраці в італійських журналах.

Саме тут був би потрібний історик-спеціаліст. Теж саме стосується й розробки українських історичних питань, зв'язаних із Туреччиною. В Сполучених Штатах Північної Америки знаходяться зараз Андрусяк, Окиншевич, Чубатий. Тут будівництво мостів перебрав на себе солідний журнал "The Ukrainian Quarterly", але він має загальний характер і для історичної проблематики не може дати багато місця. Як піде тут розвиток української історичної науки, невідомо. Покищо праця велася здебільшого в рамках Академії в Нью-Йорку.

Особливо критичне для істориків питання зміни поколінь. Молодих істориків до жаху мало. Старі й старші історики один за одним відходять у небуття; деякі хорі, деякі примушені після переїзду за океан узятися до фізичної праці. А рівночасно серед молоді не видно нахилу посвятити себе історичній науці. Молодих істориків-докторів можна буквально перелічити на пальцях однієї руки. Здебільшого це досить вузькі спеціалісти, історики церкви, переважно греко-католицької.

Ми, старі історики, дуже боїмося, що не буде кому заступити нас. Повстає небезпека, що вільне слово, яке мало прозвучати з уст еміграційного історика і колись дістатися аж до самої України, залишиться поняттям на папері, бо не буде тих, хто його має висловити.

І знову приходимо до того, з чого почали. Наукова праця так само як і мистецька, процвітає там, де є відповідна культурна атмосфера. Українці, можливо, найспівучіший нарід в Європі; природня музикальність українців дуже велика, українська пісня стоїть на дуже високім рівні. Але рівночасно в нас дуже

помітний брак музичної культури; це ознака взагалі невисхідної культурної атмосфери. Тому ми надзвичайно слабкі в таких музикальних ділянках, як симфонія або опера. Або, напр., коли ми звертаємося до філософії, то й тут, на мій погляд, не бракує нам філософічних здібностей до теоретичної розбудови філософії, але в нас нема філософської культури і тим самим певної філософської традиції. Ми неспроможні були викристалізувати того осередку з-поміж ширших кіл загалу, де пробуджуються філософічні інтереси та оформлюються філософічні здібності. Тому ми й не маємо оригінальної української метафізики або гносеології тощо.

Те ж саме помічається й на полі історії. Культурна атмосфера занадто розріджена саме за наших часів. Раніше було краще; про це свідчать історичні школи таких наших найвизначніших істориків, як В. Антонович, М. Грушевський, В. Липинський. Історія, як і взагалі гуманітарні дисципліни, не захоплюють кадрів молоді, і дивним робом молоде покоління, таке жертівне, напр., в УПА, переходячи на університетський ґрунт, думає найперше про життєве забезпечення та вибирає собі технічні фахи /включно з медициною/. Студентів, що віддалися б гуманітарним наукам, порівняно мало. І це ще велике щастя, що в Мюнхені за цих еміграційних років працював український університет, зібравши чималу кількість студентської молоді і давши їй гуманітарне вишколення з перевагою україністики. Саме Советська Україна - прийде час - потребуватиме передусім вихованих у вільній Європі представників гуманітарних наук, бо техніків має й сама доволі. І ця потреба не буде навіть

приблизно забезпечена.

Ми розглянули перший етап нашого перебування на еміграції після другої світової війни /1945 - 1949/. Підсумки, які ми зробили, не дуже втішні, коли взяти на увагу українську історичну науку та й взагалі гуманітарні дисципліни. Тут ми переживаємо кризу, і дай Боже, щоб знайшлися сили серед молодого покоління, які втримали б у своїх руках світоч науки до того часу, коли наступить можливість понести його на батьківщину. Бо цієї вільної історичної науки, репрезентованої емігрантами як і інших гуманітарних наук, потребуватиме Україна, як свіжого повітря. Тоді прийде судний день і для нашої культури взагалі, і для науки, і для історичної науки... і для самої нації.

Д Р У Г А Ч А С Т И Н А.

ІСТОРИОСОФІЧНІ ЗАМІТКИ В ЗВ'ЯЗКУ
З ІСТОРІЄЮ УКРАЇНИ.

I. Ідея прогресу і соціологічні схеми

Драгоманова і Липинського.

З двох найбільших соціологів України, Драгоманова і Липинського, перший був, безперечно, типовим представником ідеї лінейного прогресу. Правдивий поступ відбувався, на його думку, шляхом еволюції, а не терору, насильства, революцій. Вихідний пункт прогресу - вільна людина, що свobodно, без примусу об'єднувалася з іншими вільними людьми в більших чи менших колективах і приходила цим шляхом до вищих форм суспільного життя, до самоуправи, до "безначальної /себто "без начальства", без призначеного згори уряду/ громади". До цього завершення людських відносин марширує, на його думку, цілий світ, хоч і різними шляхами /кожна нація чи група націй на свій лад/, при чім цей процес відбувався і відбувається по суті не завдяки реформам уряду, а завдяки самодіяльності громадянства. Він ішов і йде не згори вниз, але під впливом рушійних сил знизу вгору, від особи до товариства, від товариства до спілки товариств і т.д. Одним словом, прогрес проходив неначе сам собою, автоматично, завдяки здоровим розумовим силам людини і науки, яка була носієм прогресу і якої призначенням було визволяти ці розумові сили людські.

Це був типовий для європейця другої половини ХІХ ст.

погляд, в яким "прогрес" грав ролю домінанти, а ті чи інші "регреси" в житті окремих націй і людства вважалися чимсь випадковим, несуттєвим, тимчасовим ухилом від прямої лінії, що поступово вела знизу вгору /лінійний прогрес/.

Зовсім інакше представляється справа у Липинського.

"Людство" і "нації" - це два поняття, в яких по-різному підходить В. Липинський до проблеми поступу, коли взяти під увагу його основну працю "Листи до братів хліборобів"/1925/. Для Липинського "нації", як вчить історія, не вічні"/ст.209/. Доля нації залежить від того проводу, який стоїть на її чолі, від національної аристократії. В історії всіх націй помічаємо боротьбу між будуєчими і руйнуючими, між об'єднуючими і роз'єднуючими силами. То нація переживає добу організації, конструкції і об'єднання, то вибухає в ній процес деструкції і роз'єднання /ст.132/.

Ця наскрізь активістична, динамічна теорія ніби не залишає місця для ідеї прогресу. Бо прогрес є завжди сталим рухом вперед, на вищі щаблі суспільного життя. У Липинського життя нації і націй йде всупереч тому то шляхом конструктивним, то шляхом дегенерації. Завжди і скрізь рішає, хто має верх всередині нації: організатори чи руйнівники. Лінія розвитку може вести вгору, але може вести і вниз. Цей процес в житті нації треба б попросту назвати еволюцією, розвитком; його шлях виключно залежить від співвідношення тих позитивно і негативно діючих людських істот, що визначають зміст діяльності національного колективу.

Найліпше уявимо собі лінію розвитку, якою вона є у Липинського, в образі кола /він сам цього слова не вживав/. Він

говорить про три вічно повертаючі стадії, через які проходять в своєму житті нації: клясократія, демократія, охлократія /ст.209/. Оце й є три звена, з яких складається наше коло: демократизація клясократії веде завжди до панування демократії. Демократія і собі в процесі дегенерації /а демократія, на думку Липинського, тільки на цей їй спроможна./ викликає на сцену елементи диктаторського характеру, грубої сили, охлократію. А охлократія, ця механічна, але тверда влада, при всій своїй жорстокості і примітивності, завдяки своїй прямолінійності, й войовничості викликає до життя таку ж безкомпромісову, тверду і войовничу опозицію, але з конструктивними творчими якостями /ст.282/. Таким чином по волі виступають елементи, з яких може скластися нова клясократія.

І так замикається коло. І починається знову той же процес: від клясократії до демократії, від демократії до охлократії і від охлократії знову до клясократії.

Але крім цього головного, може бути й додаткове коло, яке складається з двох елементів: охлократії і демократії. Липинський припускає, що в певних випадках загрожена занепадом охлократія при наявності сильних ворожих сусідів му- сить для збільшення матеріальної продукції - сама охлократія до такого збільшення на думку Липинського нездатна - спровад-

I/ За Липинським клясократія - це є правління еліт, найліпших людей з кожної кляси, єдино конструктивного, творчого, вперед ведучого устрою, яким також і починається правдиве, організоване державне життя того чи іншого людського колективу /процес становлення нації/.

жувати в свою державу чужоземні, здібні до матеріяльної продукції елементи. І коли ці елементи належать до типу демократичного, то вони поволі починають розкладати охлократичну державу своїми пацифістичними способами та перебирати державний апарат до своїх рук /ст.232/. В результаті маємо перемогу демократії. Демократія в свою чергу в процесі дегенерації гине, її заступає диктатура, охлократія, а ця переходить в клясократію, але може при певних, несприятливих умовах перейти і в демократію. Таким чином, маємо перед собою хоч більш випадкове, менш заступлене, але можливе двохзвенне коло, по суті негативного характеру: від охлократії до демократії, а від демократії знову до охлократії й т.д.

Але поруч з окремими націями фігурує у Липинського поняття людства. Саме в зв'язку з ним згадує наш видатний соціолог і про поступ, про ідею прогресу. Он як він висловлюється в одному місці: "Вся людська цивілізація і вся людська культура зародилась і розвивалась по лінії боротьби зі злом, по лінії боротьби з первородним гріхом людства - його лінивством та інертністю - по лінії найбільшого опору..." /ст.127/. А далі знаходимо дуже характеристичний вислів: "Не по лінії вирівнювання себе вниз на "щасливе" в своїм "природнім" житті мавпяче, чи напівмавпяче плем'я, а навпаки, по лінії тяжкого походу на вершини, по лінії більшої любови і більшого наближення до Бога - відбувався досі весь розвиток людства" /ст.197/. І ще одна цитата: "Клясократія, демократія, охлократія - ось три вічно повертаючі стадії, через які проходять в своїому житті нації і через які, по трупах тих націй, що померли здеморалізувавшись, йде людськість своїм терни -

стим шляхом на висоти, до Бога" /ст.209/.

Не випадково ідею прогресу, походу на вершини у Липинського пов'язано з поняттям цілого людства. Бо, по його думці, тільки людство має безмежне життя /звичайно, в земних вимірах/, в той час як нації "не вічні". Розвиток і прогрес ідуть дослівно по трупах націй. Нації вмирають, людство залишається. Лінія вгору ясно помічається тільки, коли береться під увагу життя людства. Окремі нації такої константної лінії не мають.

Саме тут виступає у Липинського свого роду антиномія між людством, що складається з тих же самих націй, і націями. Для людства приймається лінія розвитку вгору, на вершини; окремі нації /в сумі вони людство/ обертаються в певнім суспільнім колі з його вічно заступаючими одна другу трьома /або рідше двома/ стадіями-звенами.

Але вихід знаходить український соціолог в тім факті, що саме та чи інша нація /або нації/ репрезентує людство. Завжди якась нація, знаходячися в своїм творчійм класократичнім періоді життя, дає певні ідеї і форми, які ставлять людство на вищий ступінь розвитку. В суті речі це нації по трупах інших націй ведуть на висоти, до Бога. Тільки поступ помітний тоді, коли розглядається цілість людства: прогрес в його результатах приходить ся приписати людству. Бо нації приходять і відходять; для кожної настає період деморалізації, занепаду. Вони, одна за другою, сходять в могилу, давши чи не давши людству те, що спричинлося для його поступу.

Отже, розвиток у Липинського приймає форми не тільки

кола, але й кола, що рухається по спіралі. Кожне нижче коло спіралю переходить в коло вище. І тут знаходимо у Липинського чимало спільного з тими європейськими істориками або соціологами, що підпирають ідею спірального історичного розвитку, як напр. Курт Брайзіг в своїй відомій соціологічній праці "Stufenbau der Weltgeschichte" /1904/.

Варте уваги пов'язання Липинський прогресу-поступу з релігійними і моральними принципами. Сам Липинський - глибоко релігійна людина з твердими моральними підставами. Завдяки цьому і в його соціологічній схемі прогрес набирає релігійно-морального змісту. Лінія розвитку веде до більшої любові між людьми і більшого наближення до Бога. Характеристичне в цих коротких висловах те, що тут подано не тільки напрям суспільного процесу /вгору/, але й його зміст, суть /більша любов між людьми, наближення до Бога/.

Варто тут порівняти з раціоналістом Драгомановим, що висуває найперше розумові категорії. Драгоманов теж має виразний суспільний ідеал, свого роду автоматичний, само собою зрозумілий автоматизм. Це є безначальствена, самоуправна громада, яка має прийти в наслідок добровільної співпраці свободних людей, свободно пов'язаних в тих чи інших людських колективах, людей, удосконалених за прогресивно-розумовими ідеями, що їм такого значення надавав Драгоманов. Як бачимо, супроти Липинського тут закреслено скорше форму суспільного розвитку з його кінцевою стадією самоуправної громади; змісту, суттєвої сторінки цього процесу не видно, в той час як Липинський подав саме цей зміст, до певної міри ігно-

руючи питання форми.

Драгоманов заступає лінійний прогрес, Липинський висоує наперед поняття розвитку, що може бути прогресом і регресом і висловлює себе в формі кола з спіральними зворотами у вищу стадію, себто, в кінцевому результаті теж прогресом.

Ми сьогодні до питання прогресу ставимося з значними застереженнями. Саме культурно-етичний поступ стоїть під знаком запитання. Оскільки признати, що в світі прийшло до розвитку і побільшення всього того, що відноситься до категорії "добра", то рівночасно - як це дуже виразно помітне саме в нашу добу - надзвичайно побільшилося й "зло", яке не тільки удосконалилося і прийняло рафіновані форми, але й змагає до панування над цілим світом.

Це примушує задуматися над тим, що є з тим прогресом в дійсності. Факти говорять не стільки за поглиблення, скільки за поширення культури. І тут перед веде цивілізаційно-технічний процес, який охоплює все більші культурні території, і то з все більшою швидкістю. Квантитативно культурне річизе стає все ширшим і ширшим, і ми спостерігаємо, що його основний, всеохоплюючий і направляючий струм є по суті європейський.

Вже Ранке /див. "Uber die Epochen der neueren Geschichte", 1854/ заперечив поступ в розумінні постійної прогресії взагалі. Він каже, що треба уникати помилки, "нібито поступовий розвиток віків поширювався на всі галузі людського існування й сили. Історія показує нам - візьмемо для прикладу тільки один момент - що за новіших часів мистецтво найдужче

процвітало в XV і в першій половині XVI віку, а наприкінці ХУП й у перші три чверти ХУІІ в. воно, навпаки, найдужче занепало. Те саме і з поезією: і тут це тільки момент, коли це мистецтво справді визначається, але не видно, щоб воно протягом віків піднялося до вищої сили".

Ранке, коли й визначає поступ, то з значним обмеженням. На його думку, "в кожній епосі людськості виявляється, отже, певна велика тенденція, і поступ ґрунтується на тому, що в кожен період з'являється певний рух людського духу, який підносить то одну, то другу тенденцію і своєрідно виявляється в ній".

У нього висловлена фундаментальна думка про самовартність кожної епохи і тим самим про малу значимість ідеї прогресу. У нього важливі передусім самі епохи, а не зв'язок і еволюція від одної до другої. Ось як він висловлюється: "Але коли б.... визнати, ніби поступ цей у тому, що кожної дальшої епохи життя людства підноситься вище, і в наслідок цього кожне покоління гетьдосконаліше од попереднього, і значить, останнє має завжди перевагу, а попередні тільки носії наступних, то це була б несправедливість божества. Таке, нібито медіатизоване покоління само по собі не мало б жадного значення, воно мало б якусь вагу тільки як ступінь для наступного покоління і не мало б безпосереднього відношення до божественного. Але я стверджую: кожна епоха має безпосереднє відношення до Бога, і її вага ґрунтується зовсім не на тому, що виїде з неї, а на самому її існуванні, на її власній істоті".

В цих глибоких думках Ранке є багато влучного і справедливого. Коли ми, історики, сьогодні релятивісти, то хочемо бути релятивістами саме в цьому дусі Ранке. І тому ні лінійний поступ, ні гегелівський поступ кола з спіраллю не задовольняє сучасного дослідника. Недурно ж Ранке, сучасник Гегеля, заперечував ідею розвитку цього філософа. Сучасний історик взагалі не радо висловлюється про поступ, про який стільки було говорено в XIX ст. Він скорше говорить про розвиток, і в ньому цінить не стільки елементи безперервності, скільки переривності. Розвиток не є щось, що відбувається ніби автоматично, як у нашого Драгоманова, тільки скорше поштовхами, спазматично, то в одній сфері, то в другій. Наша теорія була б теорією переривних хвиль, зигзагів, скоків або "духових" квантів Плянка, при чім і основа цих рухів не є ні пряма лінія, ні коло, ні спіраль, а теж щось, що працює чи може працювати в різних сферах, то опускаючись донизу, то піднімаючись догори.

Що є кінцевим результатом цих рухів, цього розвитку, ми не знаємо. Оптимістичної віри в постійний поступ не маємо. І думаємо, що такий релятивізм скорше відповідає і правдивій християнській ідеології. Християнство не знає прогресу, а знає наприкінці розвитку страшний суд.

Ми сьогодні думаємо екзистенціалістично, навіть коли не признаємося до екзистенціалізму. Не тільки епоха, але й людина є щось для себе і в собі, і вона відчуває себе відповідальною і за саму себе і за той світ, в якому вона живе. Цей світ не є тільки даність, але й завдання. Ми його будую-

мо або руйнуємо.

Тому таку увагу надає модерний історик людині. На першому місці стоять не інституції, не ідеї, і не об'єктивні фактори, а людина. Автономна людина, яка перебрала на себе цю автономію в силу своєї дозрілості, змужнілості, тому й не може все покликатися на Бога як якогось постійного гувернера, але повинна й сама щось робити.

Можливо, тому і розвиток не можна перекладати в одну площину. Бо людина не одна і та ж; не тільки окремі люди, але й людські типи, що надають обличчя епосі чи епохам, міняються. І коли раніше /напр., в добу середньовіччя/ розвиток проходив більше в формах статичних, ніж динамічних, коли мали більше значення в житті традиції, консерватизм, ніж революційні ідеї і вчинки, то це означало рівночасно, що раніше був діяльним один тип людини, а в наші часи другий, а це сталося в значній мірі під впливом модерної європейської цивілізації.

В кінцевому результаті залежить від нас самих, чи ми поступаємо вперед, чи ми занепадаємо і деморалізуємося. І саме це відчуття, що ми здані на самих себе - не через Божу кару, а тому, що маємо від Бога своєрідну автономію - є найглибший підставовий мотив і для історика, коли він береться писати історію. Його завдання многоплощинне; він має розглядати не тільки епохи, але й людей, що творять епохи, найперше цих людей - так, як вони були, і з тими прикметами, які їх то наближують до нас, то віддаляють. Він має розглядати також і розвиток в усій його нерегулярності або нерегульованій

регулярності, в його розвитку поштовхами, спазмами, скоками.

Тому ми так нерадо говоримо про поступ. Нам бракує наївної віри в поступ, якої так багато було в ХІХ ст. з його романтично-органічним обґрунтуванням і стисло науковим, як це було в другій половині століття.

2.

ЩЕЩО ПРО ІСТОРИЧНУ НЕМЕЗІДУ.

І. Історична Немезида і національна проблема .

а/ В наші переходові часи, в часи кризи, стала зо всією силою перед нами проблема людини. Ніколи так не відчувалося як сьогодні, що людина в процесі еволюції все більше відходить від природи, від тваринно-рослинного царства. Саме в наших часах ми переходимо на правду з царства закону в царство свободи /релятивної, звичайно/, коли йде мова про людину. Тваринний інстинкт слабне, зате побільшується людська свідомість, і людина має більшу волю вчинків. На наших очах відбувається процес не тільки зовнішньої, природної автономії людини /людина є сьогодні паном не тільки суші, моря, але й повітря/, але й внутрішньої. Це значить, що людина стає все більш відповідальною за себе. З винаходом атомової бомби ця відповідальність набирає трагічного характеру.

А тим часом процес людського розвитку перейшов у стадію, яку можна скорше назвати цивілізаційною, ніж культурною. Наші часи - часи панування механізації і машин. Механічна культура або цивілізація зробила великий крок наперед. Затє куль -

турний поступ саме сьогодні поставлений під знак запитання.

Ми вже в попереднім відділі звертали увагу на те, що культура не є автоматичним, стихійним процесом, яким до певної міри стала цивілізація. Культуру без моральних устоїв, без діяння морально-релігійного, гуманного, прекрасного не можна собі уявити. І саме тут ми відчуваємо, що поступ, прогрес залежить від нас самих, від наших зусиль, від людей як автономних, самовідповідальних, наділених совістю одиниць. Від нас залежить, чи наша доба поступає наперед чи йде назад, чи ми йдемо до Бога, чи віддаляємося від нього.

По суті в царстві природи нема ні добра, ні зла, ні прекрасного, ні поганого. Ці якості - продукт вищого розвитку; вони дані Богом вищим організмам - людям разом із свідомістю і свободою, совістю і відповідальністю. Добро і зло виступають там, де є царство свободи, де є автономна людина.

На цим полі є один незаперечний поступ: ми розпоряджаємося витонченішою, рафінованішою психікою. Але це удосконалення є двозначною зброєю. Воно може служити добрим цілям, але може служити й злим; воно може бути висловом доброго душевного наставлення, але й злого. Коли дехто твердить /напр., В. Соловйов/, що ми досягаємо вищих стадій добра, то так само можна говорити і про вищу стадію зла.

У вічній боротьбі між добром і злом саме тепер ми переживаємо черговий критичний момент. Сьогодні нам здається, що царство темних сил просякає до глибин нашого духа. Як у природі штучне огнювання приводить до "культурних" хвороб рослин, так само витонченіша психічна, до певної міри штучна,

організація людини загрожена "культурними" хворобами у сфері духу.

В чім же справа? Відомий швейцарський соціолог Пікард в цілому ряді книжок, написаних ним за останні роки /див. Banno Reifenberg, Der Grund von alledem, Zu einer Buch von Max Picard, Die Gegenwart, 1946, Nr 16/17/ підносить тези про занепад європейської людини і європейської культури. Психіка модерної людини /особливо стосується це, на думку Пікарда, німців/ відзначається своєю дисконтинуїттивністю / Diskontinuität /, непов'язаністю, розпорошеністю, в ній помітне душевне занархізування. Людська душа позбавлена твердого підґрунтя. Людина живе сучасністю, моментом, занедбуючи моральні принципи, не відчуваючи правдивої любові до ближнього, не бачачи в ньому брата свого. Щезла повага до людської гідності. Людина перестала бути носієм ідеї свободи. Укріпився і поширився погляд на людину не як ціль в собі, але як на засіб, об'єкт для експериментів. Внутрішня пустота охопила значні маси людей. Ця машинізація людських відносин і рівночасно машинізація самих душ є найбільшим сучасним злом, втіленням демонічного в людське, душевне.

Іспанець José Ortega y Gasset , що висловив свої основні думки в періоді між двома світовими війнами, виходить з поділу на еліту і масу. Диття є процес людського самоопановання; воно рухається зусиллями вибраних, благородних, що себе посвятили вищому ідеалові. Сьогодні ця шляхетна людина стала непомітною: можна говорити про втечу еліти, правдивої еліти, що є оборотною стороною повстання мас. Сьогодні

провід в суспільстві перебрав на себе людський тип, якого культура, культурні цінності не зворушують, до яких він ставиться байдуже, холодно. Пануючим типом стала примітивна людина, *Naturmensch*. Перемогла людина масового характеру, масова людина. Через те ми переживаємо період не прогресу, але рішучого регресу, і цього зразком являються фашизм та більшовизм /Див. Jose Ortega y Gasset, *Der Aufstand der Massen*, Hamburg, 1947 - еспанський оригінал під назвою *La Rebelion de las Masas* появился вже в 1929 р./.

Обидва видатні соціологи в чомусь сходяться між собою. Одностайно вони констатують поверховість, знеособлення, машинізацію, масовість модерної людини.

Ми не зовсім погоджуємося з цими тезами. В цих широких узагальненнях щезають деякі важливі індивідуальні риси історичного процесу. Тут треба вміти розрізняти. Звертаємо увагу хоч би на те, що наша доба принесла значну інтенсифікацію духа, принаймні розумово-технічних якостей людини. В парі з цим удосконаленням "ratio" помічається зате втрата, так би сказати, душі, душевних якостей як таких, без яких життя стає зматеріалізованим, омертвілим, без дихання Божого. Але й тут не сміємо аж надто узагальнювати. Ще існують окремі особистості, яких число може бути навіть досить значне, оті інтенсифікатори добра, які і в нашу обездолену, обезличену добу дають імпозантні зразки людського духового і морального "поступу на вершини".

Безперечно, в наші переходові часи ми помічаємо явища, на які ми раніше не звертали уваги. З особливою силою стає нам

ясним, що людська душа - це безодня, яка потребує регулятивних принципів, моральних підстав. Душевний людський хаос сам собою не впорядкується. Не маючи підпор, людина легко руйнує себе. Особлива небезпека постає для простих людей, для людської маси. Її відхід від релігії, її зматеріялізовання, її безбожність робить страшні душевні спустошення.

Великоміська цивілізація створила умови життя, які дуже негативно вплинули на людську душу. В масовій людині /в простій людині/ розвивається і закріплюється нахил до сенсації, до видовищ. Кіно, театри, кабаре, цирки, спортові змагання, тоталізатори - це ті зовнішні рамки, в яких масова людина знаходить свій відпочинок. Вона до божевілля захоплюється сенсаціями спортивного і подібного характеру. Ця кіногазетна цивілізація виповнює до решти людську душу, робить її поверховою, без глибини. Життя йде без надуми, в вічному поспіху, без правдивого чуття, себто і без серця. В таких людях моральні підпори стають зрухлявими. Їх легко кинути в той чи інший бік; їх душі розгублені, мало відпорні.

Де в чому наша великоміська цивілізація нагадує античну епоху упадку, особливо римську. І тоді місто, як якийсь Левіатан, почало пожирати села і селища. Селянство занепадало; людність скупчувалася в містах. Виростав великоміський пролетаріят, який вимагав хліба і видовищ / *panes et circenses* / і яким мусіла опікуватися держава.

А тим часом відповідальність людини як автономної одиниці, обдарованої природною свободою поступовання, величезна. Людині дано завдання йти до висот подібно Ібсенівському Пер Гьвнту. Людина мусить сама дбати про свою душевну гігієну.

ну. Людина має не тільки зберегти, але й розвинути свій образ і подобіє Божіє.

І коли вона цього не зробить, то на неї з якоюсь природною необхідністю чекає індивідуальна Немезида - справедливість. Ця Немезида не є щось зовнішнє, свого роду фатум, невідклична доля. Це перш за все внутрішній процес, процес будування або руйнування свого власного єства, своєї душі.

Коли християнська релігія говорить про кару і нагороди в будучім житті, то треба не забувати, що вони існують вже і в цім світі. В основному людина сама тримає, будує або руйнує себе. Кожна людська одиниця так направляє корабля свого внутрішнього чи зовнішнього світу, як диктують їй не тільки зовнішні обставини, але й внутрішні імпульси і нахили та добра чи зла воля йти в тому чи іншому напрямі. Хіба це не кара, не своєрідна Немезида, коли людина репрезентується сьогодні як якась однобічна, душевно спустошена істота, збідніла і спрощена, яка все більш розпоршується в житті /порох земний./ і стає одноманітною сірою масою. Вона все більш і більш втрачає те, що можна назвати вмінням життя /savoir vivre /, для неї світ позбавлений тої повноти життя, яка це життя щойно робить повновартісним і цінним.

З цього погляду варто щось сказати про повноту життя. Вона належить тим, хто вміє жити. Хто збочив з прямого життєвого шляху, той мимоволі відходить і від многогранного, різноманітного життєвого процесу, на який людина все може відповісти - звичайно, в певних сприятливих умовах - всіми струнами своєї душі.

З одного боку, людина сама позбавляє себе через необачність, недбалість або лінивість повноти життя і може довести себе врешті до стану, коли здається, що перед нами якісь мерці, життя яких висловлює себе тільки в тілесних потребах, на подобу своєрідних автоматів.

З другого боку, взагалі повнота життя в наших умовах не така то легка справа. Цивілізаційний поступ привів до значної спеціалізації людей. Спеціалізація, безперечно, примушує до однобічного людського розвитку, звужує і обмежує людську натуру і спомагає витворенню певних культурних і цивілізаційних типів, які в своїм ставленні до життя зраджують політика, вояка, професора, винахідника, економіста, юриста й т.п., не кажучи вже про тип ремісників, фахових робітників з їх тисячами спеціальностей.

І тут великоміське життя надає оцим спеціалізованим людям ще окремої специфічності: вони рухаються здебільшого в атмосфері штучного освітлення, без сонця, серед кам'яних мас-джунглів великого міста, у постійній спішці, в погоні за заробітком і т.д.

Ясно, що в таких обставинах вибороти собі повне, гармонійне наставлення до життя можуть тільки особистості з незвичайним характером, індивідуальності, а не маса.

Повнота життя - це рівночасно і заклик до людяности. Хто живе повним життям, той не цурається, не ізолюється, той зберігає живу душу і хоче жити в спілці, в згоді і любові з людьми, шануючи в них образ і подобіє Божіє. Ця проблематика нам-українцям зовсім не чужа. Ми маємо письменників, що з

великою силою виявили процес душевного зубожіння своїх героїв з моментом відступу від повноти життя. Омертвіння душ, що вийшли з контакту з потоком людського життя і себе ізолювали, - це тема, яку з геніяльною експресією висловив Гоголь. Основою його думок були "живі і мертві душі". Це від нього ми навчилися говорити про потребу душевної гігієни.

в/ А. І. Тойнбі /Тоунбес/ в своїх "Історичних студіях"

/1946/ висловив думку, що історичний процес не можна висловити формулою прогресу, тільки формою підйому, підвищення. Але це тільки образний вислів, а не дефініція. Підвищення, зрештою, мало чим різниться від поступу, прогресу.

В дійсності підйоми чергуються із сходженнями вниз. Підйоми можуть існувати паралельно із сходженнями, оскільки вони відбуваються в різних ділянках життя. Взагалі залишається під знаком запитання, куди ми попадемо в нашій блуканні в невідомих горах. Бо таке блукання і є приблизно те, що ми називаємо історичним процесом. Це можуть бути вершини, це може бути несподіваний і катастрофальний спад униз, в провалля. В деяких розуміннях /напр., цивілізаційно-технічними/ ми в нашу добу, безперечно, поступаємо вперед, хоч іноді і дуже покрученими стежками.

Релятивність нашого земного існування, хиткість історичного процесу очевидна. Все ж людство, як цілість, представляється нам якимсь символом постійності, до певної міри вічності. Але інакше стоїть справа з націями, з окремими народами, з яких складається людство. Через нації іде людство кудись вперед, в невідоме майбутнє, але доля нації така сама,

як і окремих людей. Вічних націй нема, як нема і вічних людей. Раніше чи пізніше кожна нація, як це вже підкреслив наш Липинський, відходить з театру подій. Тільки все питання в тім, чи нації вдалося висловити себе чи вона, не розвинувши своїх сил, в'яне і занепадає, чи нація щось дала людству і як багато, чи вона як якась бліда тінь тільки промайнула, не всколихнувши як слід житейського моря.

Життя - це процес творення. І як кожна здорова жінка хоче народити дитину, так і кожна здорова нація стремить виявити себе. Але цей природний гін до чину-твору також і небезпечний. Як на людину чекає індивідуальна справедливість /аз воздам по ділах твоїх/, так само історична справедливість або історична Немезида контролює діяння націй. Це не треба думати так, ніби нації стоять під історичними законами. Я не приймаю історичних законів, подібних до законів фізикальних або біологічних. Історичні закони типу фізико-біологічного надають суб'єкту-нації якості об'єкту і роблять історичний розвиток автоматичним, незалежно від зусиль людських одиниць, груп і націй. Віра в того роду історичні закони рівна вірі в фатум, долю.

В дійсності констатуємо і невмолиму примусовість, і невмолиму свободу розвитку. Як людину, так і націю, в'яжуть і природні обставини, і расова спадщина, і ідеологія, і навички, і традиція, і взагалі ціле минуле. Але як людині, так і нації дано певну автономію. Нація - в основному духовна істота або з все більшим відчуженням від природного, інстинктивного, від того, що сполучує її з тваринно-рослинним світом.

Отже, це до певної міри щось штучне, витвір з все більшим усвідомленням свого "я", своєї національної ідеології. Це не організм, а організація, хоч і своєрідного і дуже інтегрованого характеру. Вже Benedetto Croce /див. його Geschichte Europas im neunzehnten Jahrhundert, Zürich-Wien, 1947 385 і італійське видання 1932 р. під титулом "Storia d'Europa nel secolo decimono" /виразно формулює: "Nationen - keine natürlichen Begebenheiten, sondern Bewusstseinszustände und historische Gebilde".

Саме це для нас важно. Нація як носій духового все може змінити шляхи, відірватися від традиційного, призвичаєного. З нацією, яка не є тільки людською збірнотою, але й спільнотою /тільки не організмом./, можливі метаморфози. Коли якась ідея завойовує собі народні маси або й цілу націю /іноді цілий ряд націй/, то цей процес не можна вирахувати арифметично або альгебрично. Це метаморфоза, свого роду чудо, і тут результати, сума може значно перевищити наші розрахунки. Сума тут, здебільшого, зовсім інша, ніж на це дозволяли і дозволяють судити вираховані наперед окремі компоненти.

Коли хтось говорить про "неухильний" занепад тої чи іншої нації, той зраджує тим самим біологічний підхід до поняття нації. Нація може занепадати, але й може відроджуватися, навіть в обставинах, коли її дальше існування здається справою зовсім безнадійною.

Відродження, відновлення, регенерація нації не є якийсь нездійснимий міт. Воно завжди можливе, оскільки в нації знаходяться ще живі сили, які вміють вивести її з того стану ле-

таргії і занепаду, в яким вона опинилась. Саме те, що нація є свідома свого духового існування, своїх духово-моральних завдань, може вивести її на нові шляхи.

Але ми бачимо на наших очах, який це тяжкий процес - переродження або оновлення нації. Саме в наші переходові часи, часи кризи, стає ясным, що над нацією тяжить не тільки її біологічна істота, а ще й ціле історичне минуле, всі вироблені на протязі віків навички і традиції. Тут дійсно потрібно якоїсь метаморфози, духової мутації, щоб надати нації нового духа, щоб сформувати таку високоякісну еліту, яка б в стані була перевести регенерацію нації.

Кожна нація вимагає в той чи інший період свого життя певного духового /а деякі і біологічного/ оновлення, а сьогодні може й ціла Європа. По суті ми не знайдемо ні одної нації, яка десь в якимсь відношенні не збочила, не перейшла по рейки, небезпечні для її існування. Можна говорити про національні хвороби так само, як і про хвороби певних епох і певних людей, хоч це історикові-ригористові буде видаватися не історичним підходом.

З цього боку особливо цікаві думки відомого французького католицького філософа Жака Марітена /див. його книгу "Principes d'une politique humaniste" New York 1944 і цитую з "Frankfurter Hefte, 1946, N. 7, Das Ende des Machiavelismus"/.

На думку Марітена, правдивою політикою, політикою, що стало забезпечує мирний розвиток націй і країн, є політика загального добра, якої репрезентантом може бути і окрема людина і ціла нація. Це є політика суттєва, конкретно людська

і тим самим глибоко моральна. Супроти цієї моральної політики, політики загального добра він гостро осуджує всякого роду макіявеллізм - з застереженням чи без застереження, поміркований чи непоміркований - як політику саму в собі, так звану "реальну політику". Макіявеллізм в політиці тої чи іншої нації чи в міжнародних відносинах - це є зло, а зло не може мати успіху. В дійсності макіявеллізм не приводить до мети, а відводить від неї; він не зберігає і не збагачує національної субстанції, а розтрачує її. Нація йде через макіявеллізм не до свого скріплення, але до занепаду. І хоч сили злого здаються безконечно сильними, то все ж таки в кінцевому результаті їх з їх макіявеллістичним принципом про освяченість всіх засобів на службі нації чекає неминуча поразка. Макіявеллістична політика - політика на коротку мету і веде націю до руїни і знищення.

Справа стоїть зовсім інакше, коли нація дотримується моральних постулатів, а в першу чергу постулату справедливості. На цьому шляху, хоч би він був який довгий, вона врешті прийде і до успіху і до національного добробуту. Бог дає, врешті, і націям, що добровільно, з внутрішнього імпульсу, пішли на шлях пригноблення, несправедливості, брутальної сили, час до роздумування і звороту до ліпшого, більш справедливого життя. І коли нація цього не робить, то приходять моменти, коли раніше чи пізніше серед неї вибухає катастрофа - може саме в часи, коли живучі і діючі репрезентанти нації не в стані навіть зрозуміти, що є якась далека, в минулім заложена причина, яка привела націю до несподіваного занепаду.

Справедливість - це перша передумова доброї політики, бо політика є в своїй основі, в своїм єстві щось моральне. Політика має спиратися на совість, на релігійне почуття. Сьогодні можемо знову виставити вимогу християнської політики.

Стільки Марітен. В згоді з Марітенем можемо твердити, що нації підлягають таким же небезпекам, як і окремі люди. Перенесення справи в площину етики саме типове для наших часів. Це свого роду грізне " *Memento mori* ", яке чутливими людьми виставляється наперед, щоб народи-нації схаменулися, як і окремі люди.

Особливо сьогодні впадають в очі певні істини, яких може ми раніше не хотіли помічати. Страшна не тільки зовнішня поразка нації, скільки спустошення її збірної душі. Тут історична Немезида діє в застрашаючий спосіб. Коли численні представники якоїсь нації дотримуються супроти чужих націй /буває також, що й проти інакодумаючих горожан своєї власної батьківщини/ знущання, переслідування, переселення, розстрілів, терору, то ця шкода, ніби зовнішнього характеру, рівночасно супроводиться процесом власної внутрішньої руїни, спустошення сердець. Непомітно хоробу загнано всередину, в саме духове єство нації. Дух національного егоїзму, зарозуміло - сти, грубої сили, чванькуватого пишання з своєї вищости над іншими націями в'їдається в збірну душу нації і отруєє її на цілі століття.

Принцип солідарности зобов'язує не тільки в межах власного народу. Моральні імпульси і сьогодні мають своє дуже

поважне значення в світових змаганнях. В тім то і секрет поразки націонал-соціалізму і фашизму, що вони зігнорували цю істину, в той час як англо-саксонський світ ясно зрозумів, що без проклямування і захисту всесвітніх лозунгів /але, звичайно, не в той облудний спосіб як Совети, хоч Советський Союз зумів збити собі з цих лозунгів великий капітал/ не можна перемогти.

Можна йти далі і навіть говорити про типові хвороби тих чи інших націй. Можна говорити про збочення нації, про певний однобічний розвиток, що загрожує самому існуванню.

Таку однобічність особливо ясно спостерігаємо в історичному розвитку Росії. Стара Росія - архиєрейсько-боярська, за влучним висловом Драгоманова, теж жила ідеологією грубої сили, насилля і крутійства. В ній непомітно тих твердих, вироблених правових устоїв, які здавна були важливими в Західній Європі. Щодальше від Західньої Європи на Схід, то більше приходив до слова "кулак". Закон - це було в Росії зовнішнє, механічне поняття. Тут панував наказ згори, а знизу був або сліпий послух раба, або, як реакція, бунт раба. Історія Росії - історія країни, що не знала нормальної еволюції. Історичний процес був характеру не інтенсивного, а екстенсивного, що висловлював себе в тенденції зовнішнього поширення, завоювання, підкорення.

Паралельно з тим формувався і гвалтовний, стадно-гвалтовний тип росіянина, який охопив навіть прогресивні кола колишнього російського суспільства. Людська індивідуальність не мала в Росії перспектив на розвиток.

Советські часи тільки підсилили ці тенденції. Під впливом терору значно зменшилася вага індивідуального, особистого, гуманного, людського. Один з допитливих чужинців /*Bemerkungen zur Politik der UdSSR, Amerikanische Rundschau* 1948, N. 17 / характеризує структурну будову Сов. Росії як свого роду обруч навколо гнилої бочки, "das Gehäuse" навколо аморфної маси людських істот, що не мають ніякої волі рухів і не в стані з'єднатися в якихось незалежних організаціях. Дійсної самоуправи /не паперової, бутафорної, для чужого ока./ не існує. Сьогоднішня російська генерація не має вправности в спільних, спонтанних акціях. А тому, на думку автора-американця, коли б партія втратила свою єдність і своє вміння діяти, коли б вона була зруйнована, як політичний інструмент, то советська Росія стала б через ніч з одної найсильніших одною з найслабших націй світу.

Так дивиться на справу чужинець. І знову тут пригадується нам образ Немезіди, що, неначе приховавшись, чекає тільки відповідного моменту, щоб винести свій присуд. Раніше чи пізніше Росія його не уникне, оскільки не знайде сил для позитивної регенерації, переродження свого ества.

А це дуже тяжко. Вага століть діє своє. І тут потрібна не стільки зовнішня, скільки внутрішня революція, переродження національного характеру, дуже односторонньо сформованого протягом історичного розвитку. Зрештою, повстає питання, чи це можливе. За тридцять років большевицької революції відбулося розкидання, розтрачування людської енергії разом з ліквідацією найвартнішої еліти в розмірах не то що небувалих,

але прямо гігантських. Це зужиття непочатих резервів царської доби може вичерпати сили нації на століття. Груба, примітивна і безглузда експлуатація людського матеріалу заповідає будущий занепад. Правляча кліка в Росії навряд чи усвідомила вагу цих речей, але коли й усвідомила, то не в стані завернути події.

Окремою сторінкою в історії націй є розвиток в напрямі вироблення типів націй-гнобителів і націй-пригноблених. Тут поділ іде не по лінії великих і малих націй, великих як гнобителів, малих як пригноблених, хоч би такий поділ і здавався нам, на перший погляд, найбільш відповідаючим фактам. Національний імперіалізм не є обов'язково суттєвою прикметою великих націй. Зразком може служити мала Мадярщина. Нація була так егоїстично вихована, що все міряла двома мірилами: одним для себе, другим для чужих. Будучи довгий час сама залежною то від Австрії, то почасти від Туреччини, вона поклала багато сил на те, щоб вибороти собі незалежність, але рівночасно вона вперто гнобила залежні від неї відлами чужих народів, то слов'ян, то румунів і т.д.

Що ж? Осягла Мадярщина свої мети? Чужі нації від неї в той чи інший спосіб відійшли, унезалежилися, а сама Мадярщина - можливо, саме завдяки тому, що занадто багато поклала сил на пригноблення інших, дуже залишилася позаду в своїм соціальному розвитку.

Ще важніше те, що специфічні відносини між націями-гнобителями і націями-пригнобленими деморалізують і одну і другу сторону: деморалізують не тільки пригноблених /злоба, не-

нависть, заздрість, нещирість супроти гнобителя/, але й гнобителів.

Польща дає нам зразок нації, що призвичаїлася приневолювати /хоч і сама була довший час приневоленою - отже подвійний білянс національного характеру./, вживаючи назовні облудних лозунгів, нещирих обіцянок, обдурювання - хоч би своїми кличками "за нашу і вашу свободу". В польській політиці гнобителя висловлював себе певний ілюзіонізм, дуже небезпечний для самої нації. І він з часом набирал все більшої сили.

Ми процитуємо прекрасну характеристику сучасної, перед-советської Польщі з пера Номо Politikus! /Причини упадку Польщі, "Краківські Вісті" 1940, ч.24/, який виходить з теми: з Польщею так сталося, як мусіло статися. Ось що він говорить: "А проте трагічний кінець шляхетського безправства, гульні й анархії не вплинув на переоцінку цінностей у польському громадянстві... Сантимент до давнього минулого був саме сантиментом до шляхетчини, яка найшла свою апотеозу у Сенкевичівській "Трилогії"; що з черги стала евангелієм нових польських поколінь. Зберегли надалі свою вартість дві найбільш питоменні риси історичної шляхетчини: 1/ нетолерантність і 2/ фразеологічна буфонада. Тому у парі йшла ненависть до всього непольського, з покликуванням себе на гасло "за вашу і нашу свободу"... Поетичні "сни про потугу" висловлювалися в гаслі "від моря до моря", які стояли під спільним знаменником з гаслом "паньства народового". Була це третя найбільш питоменна риса, одідичена з часів історичної Польщі та в усій ширині збережена у новій Польщі:

повний брак політичного реалізму, повна відсутність вичуття і зрозуміння нефальшованої і немальованої "дійсної дійсності". . . . Царила у Польщі атмосфера втечі від правди. Допускатим було лише те, що було приємне. . . . рішав настрої і смак вулиці, якій саме у суттєвих справах ніхто, ні партії, ні санаційна верхівка не мав відваги протиставитися. . . . Чи дивниця, що громадянство, яке 20 літ перебувало у такій атмосфері, громадянство, яке не знало, що таке політична освіта та яке мало провідників політично неосвічених, вірило у вересні 1939 року, що польські війська "напевне" займуть Берлін і Східні Пруси, та що потім - Совіти йдуть полякам "на поміч" ..

Ясно, що така ілюзійно настроєна нація мусіла йти від одної чергової поразки до другої. Історична Немезіда знайшла тут легке поле для своєї діяльності.

Можна, фігурально висловлюючися, твердити, що кожна нація має свого ангела-хоронителя і свою національну Немезиду. Але ця Немезіда не є чимсь, що стоїть поза нами і над нами. Це не стільки "доля", скільки власний суд і осуд: ми руйнуємо і будуємо себе власними руками. Скріплення і оновлення нації не може прийти без усунення національних хороб або збочень. Коли нація хоче довго жити, мусить дбати про своє національне здоров'я.

А це на довший час неможливо без того відчуття і вжиття принципу справедливості не тільки в національній, але й міжнародній житті, про яке ми наводили думку Марітена. В цьому й полягає правдивий національний "реалізм", а не той макіявелістичний, який приніс і приносить стільки горя і людству і окремим націям.

II.

УНІВЕРСАЛЬНЕ І НАЦІОНАЛЬНЕ У ВЗАЄМВІДНОСИНАХ

МІЖ НАЦІЯМИ.

Що є важливим при огляді історичного процесу - факти чи ідеї? Ми спираємося і на ті і на другі, але ідеям приписуємо більше значення, бо ідеї надають історичному життю оформлення і напрямок. Без ідей історичне життя видається нам якимсь хаосом.

Існують ідеї, які можна назвати генеральними або універсальними, бо вони охоплюють і формують життя цілого ряду націй, ідеї, які можна назвати суто національними. Ідеї - суттєвий елемент в житті націй. В якомусь вищому сенсі кожна нація втілює в собі певну ідею, що становить вислів її єства.

Коли ми себе запитаємо, які ідеї найбільше допомагають порозумінню між націями, наднаціональному порозумінню, то це, безперечно, такі, де національне рівночасно втілює в собі і наднаціональне, універсальне. Саме в їх сполученні або синтезі висловлює себе те, що потрібно для порозуміння між націями - народами. Найбільш природним є цей процес тоді, коли національна ідея своєю силою і правдою завойовує собі місце наднаціонального або універсального чинника. Тому й жива постать Дон-Кіхота, така типова для іспанського єства, набирає загальнолюдського значення, бо в ній живе глибока національна і разом наднаціональна правда.

При тім такого роду ідеї не можна сепарувати від моральних засад. Вузький національний егоїзм приносить тільки шкоду

нації і веде її до загибелі або занепаду. Національне мусть бути конформним наднаціональному, універсальному. Тільки в такий спосіб нація може жити серед інших націй.

Щобільше наднаціональних ідей виплекала і ввела в національне життя та чи інша нація, то більше її значення для цілого континенту або цілого світу. Не завойовання, не насильства, тільки благородні ідеї, що служать порозумінню між народами - націями, підносять і справді забезпечують їх носія - ту провідну націю, в якій найбільше відзеркалюються стремління людства.

Звичайно, що є свого роду теоретична нація, до певної міри сконструйована нами. Ніяка нація не є вільна від свого національного егоїзму, але є певна міра національного егоїзму, яку не можна перейти без шкоди для нації. Нація, що вміє тримати свій національний егоїзм в певних рамках, може досягнути багато, але ще більше та, де б'ється живий пульс ідейних стремлінь людства. Коли нація переходить на шлях служення ідеї порозуміння між народами-націями, то це може надати їй несподіваної сили. Така нація ніби сама стає фактором сили, правдивої сили.

Зрештою, праця для власної нації зовсім не потребує зводити націю на вузькі стежки сліпого егоїзму. Чесний купець, хоч він і працює для власної користи, є й нарозумніший - кажуть англосакси. Його чесність є й запорукою його прибутків. Він думає не тільки "про сьогодні", але й "про завтра". Так само і між націями. Коли якась нація думає тільки про себе, про свої власні інтереси, коли вона свідомо відгороджується

від болів і бід других народів, то вона тим самим ізолює себе, - не має підтримки на випадок, коли якийсь інший жадний здобичі народ або держава нападає на неї.

Така наука історії. При поверховому огляді здається спочатку, що тільки той народ процвітає, який забезпечує себе апаратом великої зовнішньої сили і вмів його вживати. Той, хто глибше вдивляється, помітить одначе, що сила - насилля сама в собі безсильна /бо сліпа/ і стає правдивою силою, прогресивною силою, коли починає служити якійсь великій гуманітарній ідеї.

Кожна нація може принести щось суттєве для порозуміння між націями-народами. Як сильно вплинула, напр., Франція ХУІІІ - ХІХ ст. на інші народи Європи /а то й позаєвропейського світу/ своєю проповіддю ідеї свободи. Завдяки їй ввійшла в життя ідея свободи людини і нації, та ідея, яка послужила основою і далі нею служить для вільного, непримушеного порозуміння і побратимства між народами.

Англія стреміла цілими століттями до того, щоб дати достатню правну охорону людській особистості. З цього виникли її неписані конституційні гарантії, які кожного англійця роблять свобідною людиною, що користується особистою недоторканістю і недоторканістю "свого дому". Цей конституціоналізм став загальним добром європейсько-американського світу. Національна Англія створила одну з найбільш діяльних наднаціональних ідей. Національне, суто англійське стало, таким чином, універсальним, наднаціональним.

Також і Сполучені Штати Північної Америки пішли цим шля-

хом, хоч і не в безпосередній спосіб. Довший час розвиток Сполучених Штатів відбувався в атмосфері жорстокої боротьби між американськими колоністами а ґоригенами-індійцями. Успішне поборення туземних елементів вимагало співпраці і співдії колоністів, які твердо трималися купи і приходили один другому на допомогу. Пароля співпраці, кожночасно переводжена в життя, особливо в середній частині Штатів, глибоко ввійшла в ментальність американця. До певної міри те ж саме стало помітне навіть в американській індустрії, де підприємець не раз з власної ініціативи підвищує заробітню платню, щоб підняти рівень праці, а з другого боку, посилити покупну силу широких мас, що виходить на користь і цілого індустріального розвитку.

Так поволі виробляється в Сполучених Штатах ментальність, яку можна назвати втіленням ідеї доброго сусідства і корисної для обох боків співпраці. Відповідаючи динамічній вдачі американця та в зв'язку з великою силою, якої набрав у світі американський чинник, ця ідея переноситься і назовні, на інший не-американський світ. Часи колишньої американської *Splendid isolation* належать до історії. Вся Європа поза залізною заслоною відчуває на собі цю американську готовість допомогти як сусід сусідові. І при тім американці залишаються практичними і реалістичними людьми. Вони вірять, що діяння принципу доброго сусідства принесе користь не тільки народам-нуждарям, але в дальшому бігу дій і саміж Америці.

Також і минуле єднає народи. Ми всі виходимо - і європейці і американці - з спільної спадщини античної Греції і

Риму. Це наша культурна батьківщина, яка нас всіх єднає і наближає. І тут процес своєрідного поєднання національного і універсального набирає нових форм. Греція і Рим з цілою передісторією фіксуються нами як універсальне, але це універсальне входить в клітини національного, щоб відсіля знову творити ідеї й речі, які піднімаються до сфери універсального.

А з другого боку, це й спільне підґрунтя, яке робить з нас певну духову групу. Так само і з християнством, середньовіччям, ренесансом, реформацією й т.д. Чи ми католики, лютерани, євангеліки, православні, західноєвропейці чи східноєвропейці, американці, австралійці й т.д. - всіх нас зближує християнська ментальність. Ми живемо в однім культурнім кліматі, який теж допомагає прийти до порозуміння між народами, хоч з цього клімату випадають такі країни, як Індія, Китай тощо. Але ті ж самі Індія і Китай сьогодні вже втягуються в цей європейський клімат, хоч і значні відхилення традиційно-національні існують, звичайно, й далі.

Ніщо так не служить порозумінню між народами, як культура. Великі культури - Франції, Італії тощо - це не тільки геніяльні національні витвори, що викликають наше здивовання і нашу пошану, але й містки, потрібні для загального порозуміння між народами. Щаслива країна і нація, яка видає з себе значну кількість таких будівельних мостів. Їй припадає провід в багатьох важливих речах нашого життя неначе сам собою.

З другого боку історія вчить нас, що держави і національні витвори, засновані на насильстві і терорі, рідко коли

були носіями великої, правдивої культури і щось суттєве зробили для порозуміння між народами. Може колись в глибокій старовині в добу Вавилону - Асирії - Єгипту, коли взагалі не було ідей, які могли б об'єднувати людство!

Ці ідеї з'явилися з виступом на історичну арену християнства, яке століттями боролось за моральну, духову рівносправність людей і тим самим народів. Якими випадковими видаються нам з історичної перспективи держави Аттіли чи Чингіс-Хана, яких культурна спадщина або рівняється нулю, або яку можна подати тільки з негативними ознаками.

Панування грубої сили, диктатури - чи старої номадської чи модерної тоталістичної - не тільки робили культурні змагання народів неплідними, але рівночасно перешкоджали й порозумінню між народами. Вони і в прямий спосіб - через жах і боязнь - звужували людську мораль і тим самим можливості для порозуміння між націями-народами. Замість порозуміння руйнувалися й останні містки між народами.

Бо порозуміння між націями-народами може здійснитися лише в рамках співпраці. Уярмлення, переслідування і свого народу і чужих народів, абсолютизація, обоження сили-насилля виключає наперед всяку можливість порозуміння.

Правдиве порозуміння завжди є вислід панування принципу свободи. Англійська імперія зв'язана з домініями тільки певною традицією, що втілюється в особі короля; домінії по суті зовсім вільні і все таки вони тримаються разом з Англією, і це виявляє себе з особливою силою, коли приходять часи кризи або війни. З другого боку, як часто бракувало німцям по-

просту елементарного зрозуміння, як треба поводитися з народами. Прусак Бісмарк був геніальним дипломатом, але його геніальність висловлювала себе скорше в майстерності, з якою він унешкідливлював або неутралізував одного противника /евент. партнера/ за другим, і тому дипломатично заздалегідь, ще до військових подій виграв, напр., війну з ізольованою Францією - і значно менше в здібності здобути собі правдиві симпатії серед народів. Німеччина за Бісмарка все ж була реакційна. По суті політика Німеччини була від Бісмарка до першої світової війни лябильна політика, яка не давала їй можливості використати свої культурні здобутки назовні, серед інших народів.

З другого боку, ніхто не був таким майстром поводження з народами як Англія, що в стані була при потребі ставити цілі ксаліції на ноги. Англія вмiла виставляти льозунги, які були сприйнятливими для цілого ряду країн і народів і являлися стимулом до співпраці. Це не тільки ліпша техніка в поводженні з народами, але вже й стала ментальність, ясне переконання, що в боротьбі за існування той народ найскорше і найбільше виграє, який буде мати найбільше партнерів, переконаних в справедливості і доцільності боротьби. Ідея політичної рівноваги, що століттями тримала європейські відносини більш-менш в порядку, була по суті висловом англійської політичної і дипломатичної мудрості. Ідея рівноваги відповідала і власним англійським політичним і економічним інтересам. Цим пояснюється боротьба Англії проти кожного народу диктатури в Європі, проти Наполеона так само, як і проти Гітлера і Сталіна.

Хто вмiє правильно iнтерпретувати iсторичнi факти, той нiколи не захоче заступати у вiдносинах мiж народами одно-бiчних, нацiонально-егоiстичних лозунгiв та грубої сили терору. Трагiчною є доля тих нацiй i народiв, що стали знаряд-дям в руках жадiбної влади елiти, яка своє iснування хоче ви-правдати iмперiалiстичними завойованнями й т.д. Такi нацiї засудженi на iзоляцiю i викликають серед iнших народiв жах, нехiть i погорду.

Як ми вже казали, великi впливи йшли i йдуть вiд нацiй, що висловлювали iдеї i глибоко нацiональнi i глибоко надна-цiональнi або унiверсальнi. Великий Шекспiр з своєю глибокою нацiональною проблематикою, що була рiвночасно i унiверсаль-ною, мав бiльше значення для порозумiння мiж народами, нiж цiла лiтература деяких зовсiм не бiдних народiв i нацiй.

По сутi кожна нацiя мала б стремiти до того, щоб в цьо-му благородному змаганнi мiж народами, що хотять замисть вiй-ни встановити еру миру, зайняти своє мiсце. Бо життя кожної нацiї є чимсь, що вимагає свого виправдання - хоч i в дальшiй перспективi i з огляду не на людей, якi навряд чи можуть бу-ти суддями, а на всемогучого Бога. Безкультурна, безплiдна нацiя сама себе засуджує. Кожна нацiя iснує в собi i для се-бе, але ця нацiональна автономiя не смiє - так само є воно i з окремими людьми - вироджуватися в якийсь безмежний, гли-боко неморальний егоiзм. Бо такого роду егоiзм веде, врештi, до боротьби всiх проти всiх. Нiщо так не є небезпечне, як оця схильнiсть нацiй i держав виходити з свого вузького i тому часто фальшиво направленого егоiзму без огляду на сусi-

дів і партнерів.

В дійсності окремі нації займають тільки тоді забезпечене становище в світі, коли вони з повною свідомістю тримаються шляху співпраці та порозуміння з іншими народами. Більше того: ніяка нація не живе в безповітрянім просторі. Кожна отримує в той чи інший спосіб культурні дари від інших народів. А коли отримує, то й сама мусить віддати, творити - коли не в техніці, то мистецтві, літературі, філософії й т.д. Не можна все жити в борг. Це і ненормально і шкідливо саме для того народу, який призвичаївся тільки позичати чужі культурні здобутки і ідеї.

Взагалі не існує ізольованих націй. Кожна нація живе в оточенні інших, так само як і окрема людина серед інших людей. Нація одна на другу спираються, не дивлячись на всю видимість боротьби, а то й ворожнечі. А це обов'язує - і до порозуміння і до правильно освідомленого братерства.

Цьому навчає нас історія. А особливо потрібними, хоч може і непопулярними є ці думки в наші часи. До нації ми звертаємося з лозунгом Марітена: будь справедливою і не дай себе завести в безодню через власний свій егоїзм. Принцип справедливості най буде той янгол-хоронитель, який має берегти націю в її нелегкому земному існуванні. Бо без цього принципу ми не зможемо діяти в дусі доброго сусідства і тим менше братерства в наших стосунках з іншими націями. На нас все чекає історична Немезида, і коли хочемо ми ухилитися від її присуду, то зможемо зробити це тільки шляхом національного оновлення в дусі вищенаведених принципів.

3.

МЕТОДИ ПРАГМАТИЧНА, ГЕНЕТИЧНА І ПОРІВНЯЛЬНО-

СОЦІОЛОГІЧНА В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРІОГРАФІЇ.

Нашу стару історіографію можна назвати прагматичною. Прагматична метода, метода простого зв'язку між подіями, була визначальною і для наших барокових істориків, Грабянки, Величка і для "Історії Русів" з її раціоналістично-просвітянським наставленням.

З другої половини ХІХ стол. ми переходимо методологічно на вищий ступінь. У нас починають вживати генетичної методи, і на сьогодні ця метода є вже досить добре розробленою. Її головними представниками треба вважати Володимира Антоновича і Михайла Грушевського. Це метода історично-органічної школи, здавна відомої в Європі від часів романтики.

Зате порівняльно-соціологічна метода, особливо поширена серед західноєвропейських істориків після появи феноменології Гуссерля з її дослідженням структурної суті явищ, у нас залишилася мало або й зовсім нерозвинутою. В Росії заступив її вперше Павлов-Сільванський своєю відомою працею про фєвдалізм удільних часів. Але перед ним уже Драгоманів виразно вказував українським історикам на потребу вживання порівняльної методи в історії, яку він так успішно використав у своїх фольклористичних студіях.

В теорії соціологічну методу вживано на Сове́тській Україні. Але вона набрада тут дуже своєрідної форми і змісту - марксо-ленінського матеріалізму з механістичною /на початку/

або діалектичною методою - та й то історики трималися її скорше на словах, ніж на ділі, а спроба М. Яворського дати марксистську концепцію історії України, послуговуючися соціологічною методою, аж надто віддає штучністю конструкції. Це невдала спроба.

Тим часом треба визнати, що були деякі поважні спроби застосування порівняльної методи. Тут можна назвати імена Л. Окіншевича або М. Слабченка: перший користався нею для роз'яснення деяких правничо-історичних проблем історії України, другий - для історично-економічних. Але це були початки, які в советських умовах не прийшли до повного вияву.

За кордоном треба назвати прізвище Вячеслава Липинського, який хоч і не в суто історичній праці "На переломі", то принаймні в своїх "Листах до братів-хліборобів" ґрунтовно використав порівняльну методу, прикладаючи її до паралельного вияснення процесів світової, європейської і української історії.

Яка різниця між обома методами?

І генетична метода дбає про відшукування основного, суті певного явища, але в еволюції, в своїм виникненні, в процесі становлення речі, розвитку і зв'язку між подіями або між минулим і сучасним. Зв'язок і еволюція - найважливіші моменти для генетичної методи.

Саме цієї методи у нас здебільшого і тримаються модерні історики, передусім народницького напрямку, вживаючи її в певних рамках. Увага історика зверталася на іманентний розвиток своєї країни. Історичні явища своєї історії досліджувалися,

так би мовити, зсередини, без узгляднення універсального /евентуально європейського/ історичного потоку або відповідної доби.

Свого часу було це великим досягненням. Встановити безпереривність українського історичного процесу - а для цього генетична метода була саме на місці - вважалось найважливішим завданням, і схема української історії, виставлена в 1904 р. М. Грушевським, була завершенням праці цілого покоління українських істориків-генетиків.

Тепер перед нами новий вищий етап. Українська історія як окреме ціле, як безпереривний своєрідний історичний процес, не дивлячися на часту і довгу залежність від історичних сусідів, поставлена на власні фундаменти. Але ми аж надто захоплювалися встановленням певних пунктів цього іманентного історичного розвитку України, через що її історія залишилася в значній мірі явищем ізольованим.

А тим часом історія України зовсім не є так рішуче відокремлена. Вона є частиною історії Європи, хоч і десь на її кордонах.

Перед нами стоїть завдання вставити її в широке річище європейського, а то й світового розвитку, для чого саме передусім і потрібна порівняльно-соціологічна метода.

І порівняльно-соціологічна метода досліджує основне, суть, структуру, провідні лінії історичного явища чи історичної доби, але не зсередини, ізольовано, а скорше у взаємовідносинах, протиставленнях або утотожнюваннях з паралельними явищами широкого історичного потоку.

При порівняльно-соціологічній методі береться здебільшого цілість якогось явища в європейським або в світовім масштабі на увагу, в той час як генетична метода, коли брати її як історичну методу, обмежується здебільшого іманентним розвитком якоїсь країни.

Коли генетична метода на перше місце ставить еволюцію і зв'язок, то паралельно - соціологічна займається роз'ясненням історичних подій або доби шляхом протиставлення або ідентифікації певних паралельних історичних явищ світового або європейського значення. При порівняльно-соціологічній методі завжди виступає наперед багатогранний і широкий історичний потік, в якому окремі явища - з впливом одного на друге чи без впливів - ставляться на своє місце та посідають дані їм в ієрархії явищ становище. Генетика послуговується найперше кавзальною методою, а порівняльно-соціологічна метода користається передовсім аналогіями та утотожнюваннями.

Напр., фєвдалізм можна розглядати як явище одної країни, напр., Німеччини, і просліджувати його еволюцію етап за етапом в межах цієї країни, ставлячи його в тісний зв'язок з внутрішніми німецькими відносинами. Тут уживатимемо генетичної методи. На фєвдалізм можна, з другого боку, дивитися як на універсальне явище, що характеризує відносини цілого ряду країн, при чім звертається велику увагу не тільки на їх стосунки в зв'язку з фєвдалізмом, але й на саму суть явища, його основну ідею і структуру. Це буде поле для вжитку порівняльно-соціологічної методи.

Можна подумати, що великої різниці між обома методами не-

ма. Генетична метода не може обійтися без аналогій і утотожнювання, а порівняльно-соціологічна без кавзального зв'язку для дослідження генези явищ. І все ж таки основний підхід інший. Одна метода є свого роду іманентною, а друга універсальною. Врешті всестороннє дослідження якогось явища, безперечно, вимагає вживання обох метод.

Повертаючись до України, скажемо, що включити Україну, історичну Україну в широкий європейський, а то й світовий процес є тепер, мабуть, одним з найважливіших завдань українського історика. Для цього йому потрібна порівняльно-соціологічна метода, за допомогою якої вдасться розв'язати цілий ряд чергових проблем.

Вже одне це питання про європейськість України вводить нас в суть методи. Тема "Україна і Захід" робить наочною потребу порівняльної методи. Один ^з видатніших українських істориків-соціологів, Михайло Драгоманов, мислив український історичний процес як такий, в якому більше схожого з історичним процесом Західньої Європи, аніж Європи Східньої. Порівняльною методою Драгоманов доводив, що українська історія розвивається справді на тих самих законах і йде тими самими шляхами, що й історія Західньої Європи. На його думку, парламентарні установи в Західній Європі, а у нас козацька рада - це об'єкти, які можна поставити поруч себе, тільки з тою різницею, що в Західній Європі всі суспільні інституції розвинулися раніше, яскравіше і не мали штучних перешкод, як це було на Україні.

Є цілий ряд окремих питань, які чекають свого розв'язан-

ня порівняльною методою. До них належить передусім питання про фєвдалізм на Русі-Україні. До цього часу навіть фєвдальні порядки в литовсько-руській державі, оскільки їх такими можна назвати, бралися ізольовано, без зв'язку з західноевропейським фєвдалізмом і без спроби паралельного висвітлення цього явища на Сході. Ми так і не знаємо, чи явища, подібні до західноевропейського фєвдалізму, постали в литовсько-руській державі, себто й на Україні, незалежно від Західньої Европи, в силу іманентних обставин, чи в зв'язку і під впливом західноевропейського історичного розвитку - звичайно на Сході з значним припізненням.

В історії східноевропейських країн є чимало проблем, які можна висвітлити, тільки виходячи поза межі власної країни та ставлячи її поруч інших східноевропейських компонентів.

Напр., проблема централізму і фєдералізму в межах російської імперії на протязі її історичного розвитку ставить перед нами питання паралельного дослідження російської політики відносно і прибалтійських країн, і Новгороду, і Фінляндії, і козачого війська, і України в її окремих частинах - Гетьманщині, Слобожанщині, Запорізькій Січі. Тільки з таких широких порівняльних студій вдасться знайти правдиву перспективу для розгляду і самого внутрішнього історичного процесу України. Природу російського централізму і його діяння на Україні найлегше зрозуміємо з контексту, в зв'язку з загальним напрямом російської політики.

В основному порівняльно-соціологічна або універсальна метода означає для нас сьогодні виступ з меж льокальності.

і своєрідного провінціалізму в історіографічній сфері. Зв'язати Україну з загальноєвропейським розвитком - це наше чергове завдання, тим більше необхідне, що й Європа сама переходить в нові фази свого існування. Європа сьогодні нерозривно зв'язана з світовою тематикою, і її історія мусить розглядатися в світовому аспекті. З цього треба винести відповідні висновки і для України як частини цієї Європи.

4.

ДО ТЕОРІЇ ДОБИ.

I. Теорія доби і сучасність.

а.

В. Бер належить до наших найблискучіших есеїстів. Його теорія епохи, висловлена в цілому ряді його праць, вражає розмахом думки. Нарешті, і в нас широкі концепції починають займати відповідне місце.

Цікаво, що ідею "епох" або циклів перший підніс - як про це свідчить Бер - в українському мистецтвознавстві, незалежно і майже одночасно з Шпенглером, акад. О. І. Шмідт в доповіді, виголошеній р. 1919 в Київському Українському Науковому Товаристві. За тим же автором ця ідея стала трохи пізніше одною із складових ідей у системі поглядів того кола літературознавців, що, як письменники, були об'єднані в гурток "неоклясиків". Знову ж, у 40-х роках ці "теоретичні міркування перейшли в практику літературознавства в "Історії української філософії" Д. Чижевського, що виникла незалежно від попередніх

концепцій" /Віктор Петров, Проблеми літературознавства за останнє 25-ліття-1920-1945, Науково-літературознавчий Збірник, 1946 ч.2, ст. 51-52/.

Підхоплюючи блискучі характеристики бароккової доби саме цього останнього, В. Бер розглядає епоху як історіософічну проблему. Для нього "історичний процес не становить собою безперервного потоку буття. Цей потік розчленовується на певні часові відтинки історії" /Історіософічні етюди, "Мур", II, 7/. Відтинки Бера - це епохи з їх етапами.

До тих епох, а саме до ідеології епох він застосовує нормативну функцію заперечення, "як засади історії", "структурну норму в побудові ідеології". "Історія людства виразно свідчить, що ідеологія кожної нової епохи будувалася не сама по собі і не з самої себе, а з негачії попередньої. Структуру нової ідеології визначала структура ідеології попередньої доби" /"Мур", II, 10/.

Від епохи до епохи ми переходимо методом заперечення. Середньовіччя знало істину догмату, істину як догмат, новий час - істину в звільненні від догматів /"Мур", II, 13/. Для середньовіччя істина була обов'язкова; новий час виходив з засади необов'язковості істин /"Мур", II, 12/.

Жадна теза, на думку Бера, не обертається на своє протиставлення, на антитезу відразу, а тільки етапами. Кожне з заперечень розкривається за послідовністю розчленованих етапів. Заперечення, висунене Ренесансом, заторкнуло середньовічну концепцію "істини, об'явленої людству на перших початках його буття", спочатку тільки частково /"Мур", II, 14/. Одночасно автор твердить, що заперечення завжди

лишається прямим /"Мур", II, 16/. Середньовіччя говорить про низхідну лінію буття людства; новий час - про висхідну. Перше про регрес, друге - про поступ. Наш час знову таки воліє говорити про регрес /"Мур", II, 17/.

Ця градація зміни етапів від Середньовіччя через гуманізм Ренесансу до нового часу представляється в формулі: теологія - філологія - математика або іраціональний світ над - людськості й надприродного, розумовий світ - природний і технічно-речевий - витворений людиною за допомогою машин /"Мур", II, 15/.

Отже, перед нами три епохи з їх етапами: Середньовіччя, Новий Час, Наш Час, в розгляненні яких автор зрікається ідеї розвитку і вживає ідеї заперечення, поскільки йде про ідеологічний бік історичного процесу, про ідеології епох.

Тут для нас багато неясного, і ми мимоволі ставимо одне питання за другим. Щодо функції заперечення, то вже в авторських "Засадах естетики" читаємо /цитую за Ю. Бойком про "Людські ідеології, світоглядіві течії, політичні напрями, теорії мистецтва за принципом прямого заперечення". Вже Ю. Бойко підкреслив, що воно не зовсім так, "бо кожна доба, навіть протиставляючись попередній, має в собі нашарування попередньої. Часто в історії людства заперечення повстає не відразу, а через проміжну стадію, яка сама по собі має самодостатнє значення в історії. Між французькою революцією і добою реставрації була проміжна епоха Наполеона Бонапарта, яка мала свій стиль і в політиці, і в соціальному житті, і в мистецтві, тобто мала самодостатнє значення" /Юрій Бойко, Куди йдемо?, "Рідне Слово" 1946, XI, 52/.

Взагалі, що таке функція заперечення, негачії? Автор називає її нормативною функцією заперечення, структурною нормою. Чи це Гегелівська логічна категорія негачії, якийсь чинний, активний, але одночасно автоматичний процес, закон, категорія або щось інше? Вияв об'єктивного духа? Найближче стоїть В. Петров до Гегеля. Недурно ж у нього історичний процес "розчленовується на певні часові відтинки історії". Сам собою?

Признаюся, ця функція заперечення викликає у мене сумніви, принаймні, щодо можливості її безоглядного і всебічного уживання. Поперше, я не належу до істориків-об'єктивістів, які хочуть з історичного процесу зробити щось, що ніби відбувається або витворюється поза нашими людськими плечима. Ми творимо історію й ми є її носіями. Цей "суб'єктивний" підхід примушує мене в центр ставити саму людину і говорити про людське наставлення, про людську реакцію.

Саме реакція, хоч і не зовсім виразний і широкий це вислів, подобається мені більше, бо може включати в себе і функцію заперечення, і функцію затвердження /напр., традицію, консервативне наставлення і т.д./ і взагалі відбивати в собі індивідуальні нюанси людського наставлення і тим самим якимось реальніше і нюанси історичного ритму. Не завжди є добре зразу брати все /хоч би й ідеологічне/ в певні тверді шори.

Тому мене функція заперечення, чи гегеліанівська чи берівська, цікавить передовсім, як один з висловів якоїсь, може, сталі риси людської вдачі, що робить до деякої міри можливою і певну сталість ритміки історичного процесу. Та, правда, таку ритміку ще треба довести, і це тим тяжче, що в наших

часах, в умовах нашої цивілізації /не культури/, що поривається скаженим кроком наперед, всі темпи стали прискореними і zarazом непевними, може й неритмічними.

В. Бер прикладає функцію заперечення, негачії до ідеологій. Чому тільки ідеологій? А поза межами ідеологій? З другого боку, не зовсім ясно те, що він має на увазі - культурні епохи, як Чижевський, чи епохи взагалі? В одному місці він, правда, твердить, що навіть "політичні напрями" змінюються за методом прямого заперечення.

Можливо, що реакція мистців з їх сензитивною, вражливкою, змінною вдачею відповідає цій характеристиці. Але в політичній сфері зміни можуть приходити за методом прямого заперечення, але не мусять. Політика має багато елементів необхідного, примусового, і тут творчій думці державних мужів покладені деякі межі. Напр., в політичних напрямках Англії і Франції, в формуванні їх політичної лінії помітно багато традиційного, константного, що переходить через різні і різноманітні доби існування держав: ідея європейської рівноваги в Англії, ідея розчленованої Німеччини у Франції і т.д. Тут зміни є скорше пристосованням до нових обставин, навіть коли ці зміни політично-ідеологічного характеру.

Не знаю, чи можна з трьох епох, поданих В. Бером - Середньовіччя, Новий час, Наші часи, - зробити щось на зразок тези, антитези і синтези. Ясно одне: В. Бер з цілою силою повертається проти Нового Часу /особливо XIX ст./ і робить зворот у напрямі Середньовіччя. Але з Середньовіччя - і це дуже характеристичне! - він бере не стільки його зміст, скільки його

форму, не віру, а суспільний примус.

Ми читаємо у нього: "За наших днів техніка повернула світові його неподільність. Людство, спираючись на здобутки техніки, починає прагнути світових, неподільних істин. Істин монументальних, сталости в істині. Не особистих і хитких, а універсальних; не приватних, а соціальних. Людство робить перші кроки, щоб надати істині не тільки раціональної, але й організованої обов'язковості..... Людство остаточно стомилося від необов'язковості істин, від їх плюралістичної множинності, від їх здрібнілості, приватності думок, партикуляризму мислення. Людина гине в плинні умовних, сумнівних, суспільно безсиливих істин. Релятивізм може бути доктриною для одиниць, але не може бути доктриною для мас, що прагнуть бути організованими. Наш час вимагає від істин функціональної соціальності, як це було вже колись /"Мур", II, 17-18/.

Ще ясніш трохи далі: "Техніка, наука, думка, людина й її праця втратили свою дотеперішню суб'єктивність, свою приватність. Вони знову стають суспільно чинними через організації, як це було колись за Середньовіччя /"Мур", II, 18/.

Зовсім не історичним способом автор перекреслює Новий час, відбирає йому, так би мовити, історичну необхідність. По суті це знову ХІХ ст., проти якого найперше оголошується війну. "Раціоналізм, суб'єктивізм, релятивізм, плюралізм, скептицизм, - каже автор, - лягли в основу структури гносеологічної системи Нового часу. Вони виробилися з негачії. І ми не без здивування гадаємо, як це якась епоха могла існувати, плекаючи негати́вну систему світогляду, позбавлену ста-

лости й певности, об'єктивного й позитивного, систему, в основі своїй нігілістичну, сперту на те, що не є опертям, на сумнів, на ідею критичного розуму, на ізольований суб'єктивізм особи, що є лише собою /"Мур", II, 14/.

В цій сумарній характеристиці під "нігілізм" Новий час представляється якимсь ідеологічним монолітом, так, неначе не було ні барокко, ні романтики, ні, зрештою, раціоналізму ХУІІІ ст., що зовсім не був сумнівом, тільки вірою у всемогутність розуму. Але така характеристика була, очевидно, потрібна, щоб тим яскравіше, за допомогою категорії прямого заперечення представити Наші часи, як окрему структуральну цілість, прямо протилежну попередній добі з її етапами.

Цей останній етап ХХ-го століття - Наші часи - виглядає знову не реально в його многогранності, в боротьбі різних ідей і різних напрямів /і це зрозуміло, бо ми живемо саме в перехідному стані^{I/}, в момент кризи/, а як якийсь моноліт, що повстав методом прямого заперечення з ясними, виразними, незаперечними ознаками. Схематизм, конструктивізм будови аж надто впадає в очі: "Плюралістичний релятивізм становить собою властиву ознаку ідеологічного світогляду ХІХ ст. Наш час відкидає цей релятивістичний плюралізм. Він воліє говорити не про можливість і відносність, а про єдність, не про сукупність, а про цілість. Сполученню партикулярних волей він про-

I/ Чимало людей відчуває сьогодні, що одна історична доба прийшла до кінця, а нова ще не оформилася / Das Gespräch über die Kirche, Frankfurter Hefte 1947, N. 3, S. 292/.

тиставляє ідею структури, конкуренції - плян органічності, що породжує себе з себе - організацію. Генезі протиставлено творчий акт, безперервності - перебивність, еволюції - революцію"/"Екскурси в мистецтво", "Рідне Слово" 1946, XII, 57/.

Або: "XX-те століття виступало з запереченням природи й її об'єктивної даности. Центр ваги воно перенесло з елементу даности на елемент творення, з сталости - на катастрофу, з еволюції - на революцію, з природи - на людину, з об'єктивного - на суб'єктивне, з фіксації - на творчий акт, з опису - на дію, з природописних наук - на технічні. "Техніка вирішує все", - стало провідним гаслом доби. Завданням технічної перебудови світу стало провідним завданням часу" /"Екзистенціалізм і ми", "Рідне Слово", XI, 41/.

Говорячи про XX-те століття, В. Бер поставив крапку над "і" і це саме й викликає сумніви. XX-те століття, хоч ми вже в його середині, все ще не є даністю, а скорше завданням. Можна говорити про деякі тенденції, які виявила епоха, та й то з значною обережністю.

Ще більше вражає ужиток, який робить автор з цих характеристик для самих письменників, до яких і він сам належить, на полі мистецтва: "Тенденція нашого часу ототожнити літературу й політику перемогла внутрішній спротив письменників, що в наші дні одстоювали звичний образ світу, як він склався ще в XIX ст..... Ідею свободи творчости обстоювало XIX століття, ідею обов'язку й мобілізаційної готовости - XX-те століття" /"Екзистенціалізм і ми" ст.34/.

Або: "Те, що було таке важливе для мистецтва Нового ча-

су: принцип простору, закони перспективи, природа й людина, ідеал "природної людини", психологічна характеристика індивіда - усе це втрачає свій сенс у технічному, пляновому, структуральному мистецтві Нашого часу" /"Екскурси в мистецтво", 64/.

Це технічне, плянове, структуральне мистецтво виглядає, як якась індустрія, масова продукція, а сам мистець з його "мобілізаційною готовістю" скорше пригадує індустріяльного робітника, ніж творця духових цінностей. В результаті ми прийшли до голої, абсолютної "техніки", і оця техніка, хоче цього автор, чи ні /думаю, що не хоче/, є останнім словом його науки, "істиною", з якої людина має черпати сили для свого життєвого шляху.

в/

В. Бер в своїх статтях в "Часі" /1947, ч. 5 і 8/, з циклю "Засади історії"/ спробував змодернізувати на свій зразок ту порівняльно-соціологічну або універсальну методу, про яку я говорю в праці "До методологічних проблем української історії" /Авгсбург, 1946, вид. ВУАН/.

Новітня метода в історіознавстві, якою ми починаємо користуватись, ще тільки робить перші кроки. І саме тут потрібні пояснення.

Моє означення її як порівняльно-соціологічної, що працює методою аналогій, В. Бер відкидає, бо "новітня метода не є ні порівняльництвом, ні соціологізмом в дусі XIX ст." /"Час", 1947, ч.8/. Зате він цілком погоджується з іншим означенням її у мене як універсалістичної /"Час", 1947, ч.8/.

Але як уявляє собі В. Бер цю універсальну, цілостеву або структурну методу?

Ми читаємо в нього:

"Ми змінюємо наші історіознавчі концепції. Свою увагу історик переносить з часткового в суцільне, з окремої події або сукупности подій - на структурну будову епохи. Історик вивчає не відношення речей і явищ, а речі й явища як такі, в цілковитій певності, що структура окремого явища або окремої події й структура епохи тотожні /"Екскурси в мистецтво", 57/.

Кілька сторінок далі натрапляємо на вислів:

"Мистецтво й фізика, цілком незалежно одне від

другого, за останні 40 років виявили тенденцію розвиватися в одному й тому напрямі, - знаменний факт, що з'ясовує нам природу "доби". Тут не доводиться говорити ні про "взаємовплив", ні про "відношення", а про "суцільність" доби /"Експурсія в мистецтво", I/ 63/.

І ще одне місце:

"Я не говорив би про аналогії. В новій методі йде про ототожнювання, про ствердження тотожності окремого з цілим, а не аналогії"/"Час", 1947, ч.8/.

Саме цієї цілковитої певности я не маю. Я не маю певности, що "структура певного явища або окремої події й структура епохи тотожні". Вони можуть бути тотожними, але не потребують бути тотожними. Ототожнювати явища, події і добу - це значить вірити в "prädestinierte Harmonie", в те, що кожна окремішність носить у собі, як у монаді Ляйбніца, цілий світ епохи, без впливів і зв'язків. Пізнати окреме явище - значить пізнати добу. Пізнати добу - значить пізнати окреме явище.

І для мене універсальна, цілостева метода є дослідженням структурної суті явищ, того основного, суттєвого, до деякої міри типового, що характеризує якесь явище. Але не в тих специфічних формах, яким В. Бер надає структурности. Коли історик

I/ Кубісти на початку ХХ ст.твердили: "індивідуалізм.... не має права на існування, бо кожний предмет має внутрішню структуру, яка у всіх однакова, коли звільнити об'єкт від його змислених пов'язань./ R. E.Raufast, Der Kubismus und die Gegenwart, Wort und Tat 1946, II. 34/.

говорить про "структурність", то в переноснім сенсі /так само як історик, говорячи про "суть", не потребує бути послідовником науки Гуссер'я про феноменологію в строгім розумінні "послідовности"/, а не в тім буквально взятім з психології, тим більше, що психологія є наука про психічну природу органічної істоти, якою /себто органічною істотою/ доба не є.

Зрештою, структура в історії - це більш-менш вдало взяті схеми, іноді навіть умовно прийняті /порівняти ідеальні типи Макса Вебера./, щоб тим легше з'ясувати деякі основні питання. Коли ми орудуємо методом аналогії або ототожнювання, то тут виявляє себе передовсім наша інтуїція. Принаймні, мені так здається супроти раціоналізму В. Бера.

По суті ця метода інтуїтивного розуміння /intuitives Verstehen /, інтуїтивного схоплення основного, структурної суті або просто суті дає тільки ряд можливих, більш-менш правдоподібних комбінацій. Такі комбінації стоять одна поруч другої, і їх може бути чимало. І тут свобода думки, свобода комбінацій кінчається там, де факти роблять спротив. Рішає доказ.

Залишається враження, ніби універсальна метода має у В. Бера бути універсальною і в сенсі всезначности або замістити всі інші. Безперечно, це вища метода, синтетична *par excellence*. Найбільше надається вона для дослідження багатогранного й широкого історичного процесу. Вона "звертається - тут я згоджуюся з В. Бером - до таких універсальних категорій, як феодалізм, ренесанс, барокко, вік просвіти, капіталізм, соціалізм" і т. д. /"Час", 1947, ч.8/

Але ціла ця проблематика "епох", особливо коли брати її

ідеологічний бік, є свого роду об'єктивізацією історичного процесу як такого. Я взагалі не є прихильником тих, що говорять про закони історичного розвитку /В. Бер взагалі не хоче чути про "розвиток"/, чи то були б історики ХІХ ст. з їх природничо-фізикальними уявленнями про закони, чи сьгоднішні історики-марксистидіалектики. Історія складається з неповторних явищ, явищ одноразових, індивідуальних, з явищ, при досліді яких треба не спускати з очей основну фігуру історичного процесу - людину як окрему особу і людину як народнацію. Люди роблять історію, і коли історик або соціолог натраплять на якісь правила сталості і подібності в "добах", то треба не забувати, що вони є висловом або результатом людської діяльності, людських реакцій на оточення і свій внутрішній світ, сталих реакцій, подібних реакцій. Отже, настановлення людське в добі і добах важніше, ніж об'єктивний, зоб'єктивізований стан "епохи".

Зрештою, наша увага застановляється не на одних "добах" як таких. "Для історіографії наших часів" - каже В. Бер, - поняття епохи є одне з найвластивіших" /"Екскурси в мистецтво", 59/. Окреме місце займають історичні "постаті", і це зовсім не без значення, хто є властивим виразником доби, ідеології /нашої доби: Муссоліні, Гітлер, Черчил, Рузвелт, Сталін/. Можна навіть поставити академічне питання: хто ж із них відповідає справді структурній цілості доби ХХ століття за схемою В. Бера? Буває, /хоч це трапляється зрідка/, що історична постать переростає всякі межі епох, вростає в тисячоліття, як сталося це з Христом - богочоловіком, де від особи не можна

відірвати ідею. В той час, як В. Бер робить горизонтальні розрізи в історії, тут ми маємо вертикальний розріз.

Знову ж інакше представляється питання народів-націй. Народ-нація, складаючись із людей зближеного між собою національного наставлення, мовної єдності, расового споріднення, має в собі деякі константні риси, традиції, звичаї, спосіб життя і думання, своє своєрідне, що висловлює себе в історичному процесі через цілі епохи. Поняття народу-нації і поняття "епохи" не збігаються. Коли ми говоримо про "епохи", то ми абстрагуємо їх від їх живих носіїв, від націй з їх індивідуальними рисами і традиціями, так само як ми абстрагуємо, беручи епохи як такі, без огляду на історичні постаті. По суті це нації-народи, які може ще більше, як окремі індивідуальності, надають, так би мовити, збличчя добі.

Серед модерних істориків саме тут помітна тенденція одним цілостевим штрихом через епохи накреслити історію своєї країни, свого народу-нації, вбрати її, так би мовити, в одну коротку синтетичну формулу. Так були написані історія Франції Бенвіля /Bainville /або історія Англії Тревельяна /Trevelyan/. У нас зробив спробу Михайло Антонович, поклавши в передмові до своєї "Історії України" /в 4 томах, видання Ю. Тищенка/ в основу українського історичного процесу наш колонізаційний рух, але не перевівши цього в практику при викладанні окремих епох української історії.

Безперечно, універсальна метода, як її представляє В. Бер, виглядає дуже спокусливо. Це свого роду заклик іншими очима дивитися на світ і історичний процес, а крім того, це

ще й заклик до чину: заактивізований історик має дати заактивізовану історію /"Нова метода ще не розроблена.... її творення є творчим завданням нашого часу" /"Час", 1947 р., ч.8/.

Все це дуже добре, тільки не можна погодитися з тим, щоб ця універсальна, цілостева і структуральна метода була одинока і виключна. Повторюємо: ця метода є щойно завершенням, останнім словом, хоч би і як проблематичним. Також рішуче заперечую я, що ми можемо все дослідити в історичному процесі, виходячи з принципу відповідності цілого частинам і частин цілому /можливо, В. Бер сам так далеко не йде./ . Кожний уважний спосетрігач помітить, що універсальну методу можна з успіхом застосувати там, де вже досить накопичено матеріялу. Самий предмет нашої науки треба взяти на увагу. Історія не має свого покладеного мов би на стіл об'єкту. Історик мусить його знайти. Першим завданням історика є встановлення факту, реконструкція подій. Коли В. Бер говорить, що ми маємо досліджувати не зв'язки між подіями або явищами, а явища як такі, бо структура явища, події і структура доби тотожні, і цього досить для їх пізнання, то треба ще, щоб ці явища, ці події були перед нами і щоб доба була виповнена фактами. Без реконструкції факту /а ця реконструкція без пов'язання подій неможлива/ ніяка універсальна метода нам нічого не допоможе. Універсальна метода зі своїми аналогіями або ототожнюваннями приходить на готове, на виготовлений істориком-аналітиком або навіть істориком-генетиком матеріял. Тому існування генетичної методи з її вивченням явищ в еволюції, в процесі руху, в розвитку й зв'язку між подіями, в зв'язках явищ, нарешті, з

її причиновістю так само зрозуміло, як і існування універсальної методи. Зрештою В. Бер і сам не заперечує генетизму як такого. В одному місці він каже:

"Це зовсім не значить, що нова метода історіознавча /універсальна/ є агенетичною або антигенетичною". "Час" 1947, ч.8/.

На його думку,

"генетизм сьогодні різко відмінний од генетизму, яким він був в ХІХ-ому сторіччі. Генетизм ХІХ-го ст. мав механістичний характер". /"Час" 1947, ч.8/.

Під цим радо і я підпишуся, тільки з тією різницею, що генетизм ХІХ ст. мав серед представників гуманістичних наук, здебільша, характер органічно-природничий, а не механістичний.

Я так само проти органічності, як і механізму на полі історії. Але В. Бер іде значно далше і каже:

"Коли історик наших днів посилається на клімат або на середовище, на ґрунт або на расу і кров, коли він оперує такими категоріями як нарід, розвиток, безпереривність, еволюція, рух, рівновага, я твердо знаю - він нічого не зробив, щоб переступити за обрії світу, витвореного клясичною фізикою і клясичною механікою". /"Екскурси в мистецтво", 58/.

Безперечно, безпосереднє покликання на клімат, середовище, ґрунт, расу і кров і т.д. - це віддає ще історіознавством добрих, традиційних часів. Я давно вже тримався тої думки, що важливе не середовище, ґрунт, раса й т.д., а реакція

на середовище, ґрунт, клімат. Ми ж бо досліджуємо історію людства, а не клімату і ґрунту. На цьому полі треба ще багато зробити, але це окрема тема, якої тут не можна розширяти.

В. Бер бере справу занадто радикально: або - або. У нього в ХХ-му ст. "генезі протиставлено творчий акт, безпереривності - переривність, еволюції - революцію" /"Екскурси в містечтво", 57/.

Щодо творчого акту, то й я надаю йому великого значення. Тільки чому творчий акт протиставляється генезі, а революція виключає еволюцію?

На мою думку, кожний творчий акт є свого роду революцією, але кожна революція переходить в еволюцію. Революція починає, еволюція продовжує. Еволюцію ми розуміємо тут просто як розвиток, але й його автор відкидає.

Розуміється, і тут потрібні деякі пояснення. Історичний процес зв'язується в ХІХ ст. цілком природно з поступом, еволюційним поступом. Сьогодні поволі вияснюється, що можна з певністю говорити тільки про цивілізаційний поступ. Культурний поступ поставлено під знак запитання: культура, якої не тільки без естетики, але й без етики, без моралі не можна собі й уявити /абстрагуємо від об'єктивних, законсервованих, музеальних даних культури; нам йде передовсім про культурне настановлення/, знаходиться в стадії кризи. Наші часи виявляють, коли взяти один із суттєвих моментів, не тільки дутончення, а то й помноження добра, але й інтенсифікацію, помноження, вирафінованість зла. Тепер ми знаходимося в стадії загострення, тяжкої боротьби між обома початками, і невідомо,

яка доля чекає нашу культуру. Чимала частина нашого світу або перейшла або переходить через деякі стадії культурної примітивізації... Розуміється, це не дуже радісний розвиток, але все ж таки розвиток.

Автор відкидає також і поняття причиновости, яке гуманітарні науки /а також і історія/ перебрали, мовляв, з класичної механіки /"Час" 1947, ч.8/. На його думку, модерна фізика зреклася цього поняття так само, як ідеї безперервности I/ й субстанції маси. Автор покликається при тім, між іншим, на видатного німецького фізика П. Йордана, що вмістив у "Prisma" за 1946 р. статтю "Потрясена причиновість" з характеристичним підзаголовком: Вплив атомової фізики на філософію" /Екскурси в мистецтво", 58/.

Знову маємо перед собою непотрібне загострення справи. Я уважно прочитав одну із статей Йордана "Die Stellung der Naturwissenschaft zur religiosen Frage" (Universitas 1947,

н. 1 / і маю враження, що Йордан говорить про прориви на полі причиновості: в сфері мікрокосму, а може й макрокосму /астрономічно-космологічним/ стара механістична законність втратила свою силу. Тут ніби панує свобода, і тут можна говорити про закономірність тільки в статистичнім розумінні /середніх вислідів діяння великих згруповань атомів/. Але це тільки прориви. Поза ними майже все в аорганічних рухах і

I/ Але субстанція - маса і енергія разом залишаються при всіх змінах у природі збереженими. Так виглядає, оскільки я знаю, сучасний закон збереження матерії.

діях переходить у межах кавзального примусу, необхідности. Причиновість зовсім не відкинено; вона існує й далі, тільки паралельно з свободою, себто в певних, значно обмежених рамках.

Але це ще велике питання, чи дійсно історики вживали поняття причиновости, взяте з старої клясичної фізики. "Причиновість", а саме причиновість за мотивом і "свобода" в людських акціях і реакціях, обговорювані не раз в їх співвідношенні, надавали цій проблематиці зовсім відмінного характеру.

Один із найавторитетніших істориків сучасности, Гегеліянець Бенедетто Кроче, в своїй останній праці "Geschichte als Gedanke und Handlung", що вийшла в 1938 р., так думає про причиновість в історії:

"Die menschliche Handlung ist nicht beherrscht von einem einfachen Zusammenhang von Ursachen und Wirkungen und sie ist auch nicht unabhängig von diesen Ursachen, sie ist gleichzeitig befangen und frei (Georges Goulay, Benedetto Croce, Philosoph und Historiker, Die Internationale Revue - Umschau 1946, III, 342).

Отже там, де В. Бер робить антитезу, спробуємо прийти до якоїсь синтези. Пов'яжімо революцію з еволюцією /зрештою, безперервних, перманентних революцій немає/, переривність з безпереривністю /теза переривности сьогодні незаперечна, але те, що на близькій віддаленні видається чи є переривністю, на великій віддаленні або при змасуванні виглядає як безпереривність/, а причиновість з свободою, як це зробив Кроче.

Наприкінці ствердимо ще раз: універсальна метода - це є свого роду зміна погляду. Але метода, на мою думку, не виключна. Шукання суті явища, структуральної суті явищ, доби чи якогось іншого відповідного об'єкту - надзвичайно плодотворний принцип, але він, як усяка вища синтеза в історії, вимагає наявного, встановленого об'єкту, себто фактів, прові- рених і приведених у зв'язок між собою. Тому й універсальна метода не виключає, а навіть вимагає діяння генетичної мето- ди /та чи тільки її одної?/, звичайно, зреформованої і припа- сованої до модерних вимог історичної науки.

с/

Прийде час, і ми не будемо так категорично заперечувати наше ХІХ ст., ставити його під знак запитання, як це робить- ся ще сьогодні. Зовсім негувати наше народництво ХІХ ст., - в цьому ще відчувається вплив Донцова.

Знову ж не будемо, йдучи за модою, і розвінчувати Донцо- ва. В цім нема потреби, бо на Донцова ми можемо вже дивитися з історичного штандтпункту. Донцов - наше минуле, хоч і не- давнє минуле. Він виконав свою історичну місію. У нас були дві сильні реакції ХІХ ст.: одна Липинського з його "Листами до братів-хліборобів", в яких висловлено концепцію клясокра- тичної, трудової монархії, друга - Донцова з його "Націона- лізмом". 20 - 30-ті роки нашого століття були добою безпереч- ного впливу ідеології Донцова серед широких кіл галицького громадянства /деякі прихилилися і до ідеології Липинського/ і серед молоді.

Ця реакція була не безпідставна. Вона явилася результатом розчарування нашим ХІХ століттям і його кульмінаційним пунктом - українською революцією 1917 - 1920 рр., в якій виступила виразно невідповідність українців до будови власного державного тіла.

Саме проти цього от соціалістичного, то демократичного, то просвітянського, то просто провансальського і хуторянського ХІХ століття почав боротьбу Донцов. Це було абсолютне заперечення ХІХ століття як цілоти, з усім його багажем, починаючи від кирило-методіївських братчиків і кінчаючи соціал-демократами і соціал-революціонерами наших революційних часів.

Безперечно, що в прочищенні атмосфери була потреба. Донцов воював проти української мягкотілості і інертності, прекраснодушся і прекраснословія. Він воював проти Драгоманова з його абсолютними інтернаціональними правдами /тільки в національній оформленні/, але знову і сам впадав у протилежну крайність: на місце абсолютних інтернаціональних правд мали стати абсолютні національні правди; перед вищою істотою - нацією, перед її потребами і вимогами зовсім поступалася особистість або й сходила до зера.

Це заперечення ХІХ-го століття продовжується й сьогодні. Краще навіть сказати, - не заперечення, а засудження. І тут, в цій засудженні існує вже певний трафарет або інерція.

Засуджувати якусь добу взагалі недоцільно. "Кожна доба стоїть окремо до Бога", - говорив Ранке. ХІХ-те століття маю до в собі не тільки негативне, але й позитивне. Покищо ми дивилися на нього очима тих, що хотіли в цьому нашому мину-

лому бачити причини наших невдач. А, зрештою, прийшов уже час подивитися на справу спокійно, очима історика.

Сьогодні, коли вирішується доля людства як окремішно - стей, коли важиться питання, чи вдасться зберегти своє персональне обличчя, свою душу, свою духовість, чи вони стануть жертвою бездушного молоха, держави-левіятана, що готовий пожерти все і вся, - варто зостановитися на нашій ХІХ ст. Через помішання понять ми втратили почуття до тих позитивних якостей ХІХ ст., які на сьогодні знову стають актуальними. Це, передовсім, є гуманізм, людяність, яких носієм довгий час була українська інтелігенція. Починаючи від кирило-методіївців, з їх романтично-християнським і глибоко гуманним світоглядом, в нашій культурі, а особливо в літературі, не згасли з обр'ю гуманні ідеї. Цей український гуманізм проходить через ціле ХІХ ст., не минаючи і представників позитивістичної і соціалістичної ідеології. Наше народництво ХІХ ст., хоч і має провінціяльне обличчя, наскрізь гуманне, людяне.

Безперечно, в українців взагалі закладені якісь глибокі сердечні якості. До деякої міри вони стоять у зв'язку з тим, що Чижевський назвав українською "філософією серця". Природна людяність українця така помітна, що знайшла собі відгомін навіть у чужинецьких описах України різних часів.

А в літературі? Та вже відомий роман В. Наріжного "Бурсаки" /1825/ - не тільки авантурницький роман з першими ознаками реалізму /опис бурси/, він помітний і своєю проповіддю людяности.

А Гоголь? Проблема людяности була в Гоголя одною з

центральної проблем його ідеології і творчості. "Живі і мертві або черстві душі" грали ціле життя надзвичайну роль в його світогляді. Відсма Гоголівська "Шинеля" була, насамперед, спробою показати макрокосм у мікрокосмі, показати в малій незначній людині, придушеній російською бюрократичною машиною, людське, що звертає на себе нашу увагу, жаль і співчуття.

Чи Шевченкова творчість, а також Франкова не є одним гаслом: "Будь людиною"?

Д. Чижевський у "Нарисах історії філософії на Україні" /ст.128/ надзвичайно цікаво характеризує духову постать Шевченка, звертаючи увагу на те, що її основною рисою, провідним почуттям у цілій його творчості, основним патосом його життя був антропоцентризм - поставлення людини в центрі всього буття, всього світу.

Можна цих зразків подати багато більше, - не тільки з літератури, але й з народнього життя, з правової української творчості і т.д., і т.д. Ясно, що в нашій XIX ст./коли ним тільки обмежимося/ лежить багате джерело гуманних ідей. Сьогодні, коли проблема гуманності, людяної людини - екзистенціалізм, персоналізм, католицький гуманізм /філософія Жака Марітена/ - стала такою актуальною, ми маємо з чим іти в Європу. Тут у нас є досить багажу, щоб включитися в загальноєвропейський потік з його виразним зазначенням ідеалів християнського або світоглядного гуманізму.

Беручи гуманну традицію з XIX ст., ми хочемо сепарувати її від усього хуторяньського, квієтистичного цієї доби. Це сепарування по суті вже сталося завдяки таким діячам, як Дон-

цов. Наша доба принесла нові ноти актуальности, динамічності, революційности, виступили нові люди, готові до чину і боротьби.

Саме це сполучення гуманізму XIX ст. і динамізму XX ст., може, й є та синтеза, яку свідомо своїх обов'язків еліта впродовж другої половини XX ст. зуміє і захоче проводити в життя. Ми недурно перейшли через криваву, жорстоку першу половину XX ст. Сьогодні навіть боротьба ідеологій вимагає людей твердих і рішучих. Це гуманізм з новим обличчям, гуманізм людей, що кличуть іти в життя і переформувати його, а не говорити тільки про ідеали та виносити резолюції.

Наше покоління реагує вже не тільки на XIX ст., але й на XX ст. І ми бачимо на очах, як тут разом з категорією заперечення працює категорія ствердження. Ми свідомо звертаємося до кращих ідеалів XIX ст. і пробуємо втілити їх у наше XX ст. Але не так, як це робило попереднє покоління, покоління першої світової війни.

І саме в цьому наша спільність із Західною Європою. Ми пливемо в потоці того ж самого європейського духового життя. Тут нема вибору, бо ми реагуємо на події в той же спосіб, як інші європейські народи.

II.

ПРО КАТЕГОРІЮ ЗАПЕРЕЧЕННЯ В ІСТОРИЧНОМУ
ПРОЦЕСІ.

Вже Ранке висловив фундаментальну думку про самоварт -
ність кожної доби:

"Але я стверджую, кожна епоха має безпосереднє від-
ношення до Бога, і її вага ґрунтується зовсім не на
тому, що вийде з неї, а на самому її існуванні, на її
власній історії".

Крайній висновок з цієї ідеалістичної настанови зробив
за наших часів Шпенглер, але із зворотом в матеріялістично -
біологічний бік. Зразком його далеко йдучої об'єктивізації
історичного процесу є його теорія культур-епох, що виступають
у нього як свого роду організми, замкнені в собі будови зі
своїм відокремленим, самостійним життям. Ці організми підляга-
ють соціяльним законам, і в цім відношенні Шпенглер стоїть
на таких самих позиціях, як і інший відомий теоретик соціоло-
гії Брайзіг /динамічна теорія "des Werdens"/, хоч у всьому
іншому він відрізняється від нього.

Для Шпенглера епохи - відірвані, відокремлені, самі на
себе здані цілості. Він не звертає уваги на зв'язки між доба-
ми, на еволюцію. Він зрікається ідеї безперервності і кав -
зальності, і це, звичайно, віддаляє його від Ранке.

Цікаво, що й у модерного англійського історика Тойнбі
той же самий вихідний пункт, як і у Шпенглера - окремі куль-

тури-доби /він аналізує аж 21 культуру/. Але, в протилежність до Шпенглера, Тойнбі не визнає фаталістичного закону вічної зміни культур. Коли у Шпенглера кожна культура - морфологічне явище, організм, що росте, розвивається і занепадає, як кожна біологічна істота, то Тойнбі, будучи, як Плянк, християнином в своїм світогляді, наставлений проти всякого фаталізму. Як історик-соціолог, він послуговується порівняльно-до-слідчою методою і шляхом індукції приходить до визнання закономірності історичного процесу. Але кожна культура для нього одноразова, незамінна і в кожній культурі діють сили, впливу яких наперед не можна вирахувати, які мають свободу вибору між різними настановами. Через те у нього не мають місця і порівняння або ідентифікації шпенглеровського типу з біологічними явищами. Він також не робить цезури між окремими культурами і розглядає їх взаємовідношення реалістично. Окремі культурні рухи або доби можуть бути одна від другої зовсім незалежні /напр., американська культура Майя і культура старої Крети/, але можуть стояти й у тісному зв'язку між собою, як одна генерація до другої, як старша матірня культура до молодшої, з неї випливаючої. Так, напр., стоїть справа з античною культурою і культурою європейською /пор. Ernst Robert Curtius, Europäische Literatur und lateinischer Mittelalter, "Mercur" 1947, IV/.

Безперечно, позиція, на якій стоїть Тойнбі, більше відповідає історичній дійсності. Але й у нього проблема переходу від доби до доби залишається мало з'ясованою. В останні ча-

си звернув особливу увагу на справу переходу від доби до доби /а то й процесу ставлення доби/ В. Бер. Для нього була міродайною категорія прямого заперечення, яку він ще раз обґрунтовує в дискусії зі мною в статті "Проблема епохи" /"Орлик", 1947, ч.10/.

Але я залишаюся й надалі при думці, що категорія прямого заперечення не зовсім відповідна і навіть примітивна. Вона не віддає правдивої суті діалектики історичного процесу. Вже Герман Онкен / Die nationalen Werte der Geschichte, "Deutsche Allgemeine Zeitung" 1939 /звернув увагу на те, що доби старого королівського режиму у Франції, великої революції, наполеонівського цесарства, буржуазного королівства й буржуазної республіки повстають в противенстві одна до другої, але, на його думку, між ними все ж більше елементів, які зв'язують, ніж роз'єднують.

Велика революція, як твердить Онкен, оберталася не стільки проти монархії і абсолютизму, скільки проти станових привілеїв шляхти і духовенства, що лежали як якась колода на шляху до оздоровлення національного життя. Король, представник абсолютної влади, здавна був у союзі з буржуазією, яка по суті мала в своїх руках управу державою, особливо її господарством і фінансами, але той же король традиційно жив в оточенні шляхти, яка займала всі без виключення дворові посади, і він же, як релігійна людина, як католик, стояв під впливом духовенства. Королівська влада не зуміла з цієї колізії знайти виходу, і в цій її трагедія.

Отже, як бачимо, велика революція, направляючою силою

якої була буржуазія, третій стан, далеко не є пряме заперечення старого режиму. Знову ж наполеонівське цісарство було, безперечно, ліквідацією режиму робесп'єрівського типу, але, з другого боку, воно зовсім не відмовлялось від деяких ґрунтовних ідей революції, які саме завдяки Наполеонові, пересаджено було за межі Франції. Також і монархія Людовика ХУІІІ, що заступає безпосередньо Наполеона, була тільки почасти запереченням французької революції, а буржуазне королівство Люї Філіпа тим менше могло бути запереченням наполеонівських часів. Навпаки, перевага третього стану за Люї Філіпа вказує на тісний зв'язок буржуазного королівства з французькою революцією. А буржуазна республіка, що прийшла на зміну буржуазного королівства, була скорше зміною форми, ніж змісту.

Метода прямого заперечення може надається до деякої міри там, де йде про зміну великих універсальних культурних діб /середньовіччя, ренесансу, доби раціоналізму тощо/. Але спробуйте методом прямого заперечення накреслити історію Англії, поділивши її на окремі доби. Еволюційний розвиток Англії аж надто впадає в очі, і тут метода заперечення, навіть непрямого, стає дуже неповним, субсидіярним, допомогим засобом для розпізнання історичного процесу.

Те ж саме буде з історією Польщі, або з історією України, оскільки їх розвиток узалежнити від категорії заперечення. Історії України дуже бракує еволюційного розвитку, а тим часом переривність її історичного процесу зовсім не означає, що ми від одної до другої доби переходимо під знаком відштовхнення, заперечення. Ще найскорше можна говорити про та-

ке заперечення, коли брати на увагу народницьку Україну XIX ст. і державницьку XX ст., але й тут заперечення є неповне. Хоч український історичний процес і був еруптивним, з перервами, від державного до недержавного стану і навпаки, то тут багато важили саме зовнішні моменти, які ніде не вдасться підпорядкувати методі заперечення.

Також треба дивитися на те, з якого боку певне явище підлягає аналізі. Навіть на полі культури, де принцип заперечення ще найскорше знаходить своє потвердження, не завжди проходить воно під тими ж самими ознаками. В мистецтві, напр., ми маємо не раз скорше до діла з принципом байдужості, ніж заперечення. Мистці попросту байдужіють до певного способу малювання, не мають замилювання до нього, не стільки заперечують, скільки кидають його та шукають рівночасно нового, захоплюються якоюсь новою ідеєю, новим способом малювання.

Взагалі історик має перед собою проблемудіб і проблему націй. Історичний процес проходить через доби, але він присвячений людству, як збірності націй. Доби не можуть існувати без їх субстрату - людства, націй /евентуально держав/. Історія націй - це вертикальний розріз через історичний процес, який сягає різних глибин, в той час як доби є горизонтальним розрізом - теж, звичайно, не однакової міри.

Взагалі принцип заперечення, не тільки прямого, але й непрямого, не є творчий принцип. Він каже про те, що існують елементи, сили, які відштовхуються від минулого або й сучасного. Але рішальним є те саме відштовхування, заперечення. Не забуваймо, що й консерватизм, традиціоналізм, навіть назад -

ництво - теж діючі сили історичного процесу, хоч і на свій кшталт- стримуючі і утримуючі, що рівноважать так звані революційні рухи.

Але й в самих рушійних силах не заперечення є важливе і основне. Не негация старого, а поява нового вирішає справу в кінцевому рахунку. Ньютон знайшов закон гравітації не тому, що він заперечив до того існуючу теорію, а тому, що нові спостереження /а саме, традиційна вже вказівка на надуму над тим, чому яблуко з дерева впало саме на землю/ привели його до нової теорії. Спочатку творчий акт, а потім заперечення старого. Звичайно, можливий й інший шлях: а саме - з заперечення старого може повстати шукання нового, а це шукання в щасливім випадку приводить до відкриття цього нового.

Але це один із шляхів, не одинокий шлях. В тім ціла справа. Заперечення старого і відкриття нового можуть, наприклад, злитися в однім безпереривнім акті, де важко розрізнити між попереднім і послідуючим етапами. Диття дає багато можливостей і багато розв'язок. Це є позиція, з якої ніяк не може зійти історик.

Можливо, вся справа полягає скорше в антитетичності нашого думання /до цього ми дуже схиляємося/, як в антитетичності, полярності історичного розвитку. Зрештою історичний розвиток в немалій мірі діло людських рук, а тим самим і людського думання.

В такім індивідуалізованім представленні, звичайно, є чимало неясного і суперечного, а головне є все ж таки те, що ми маємо до діла з живим життям, хоч переважно з тим, що

відійшло в минуле. Цього життя ніколи не охопить в цілості ніяка гегелівська діалектика. Гегелівська діалектика ще найбільше надається там, де йде справа про повстання, розвиток і зміну ідей, і чим чистіша ідея, чим менше вона конкретна, тим більше вона підходить під відповідну формулу. Е. Шпрангер / Zur Frage der Erneuerung des Naturrechts, Universität, 1948, Н. 4 / говорить про сформульовану Гегелем діалектику як про таку, що робиться ніби сама собою, в той час, як Кірке - Гаард, на його думку, виходячи з принципу етично-релігійної відповідальності, так би мовити персоніфікує діалектику, робить її залежною від людини, що знаходиться в стадії кризи і відважується знайти з неї вихід. Це діалектика активізму, рішення, чину - Entscheidungsdiagnostik.

Кінець-кінцем епохи не наступають одна за другою з якоюсь арифметичною або алгебричною точністю. Епохи так пов'язані одна з другою, що не раз нелегко встановити певні цезури. Факт врізання одної епохи в другу, факт поміщення або перенесення ідей одної епохи в другу або навіть факт першого пересікання епох - зовсім не дають підстав для простих і легких конструкцій. Ідеї, якими жила доба великої французької революції, зародилися й поширилися вже в добу абсолютизму /енциклопедисти, Гуссо, Монтеск'є, Вольтер/. Революція була тільки виконавцем ідей, які повстали вже до неї.

Як бачимо, не раз буває так, що заперечення повстає в добі, яка є попередньою тій, про яку йде мова. Ідеї XVIII ст., хоч і не в усім, стали основою розвитку XIX ст., а ідеї XIX ст. - основою розвитку XX ст.

Отже тут не тільки запереченість, але й пов'язаність.

А коли вже заперечення, то заперечення не тільки між добами як такими, а й в кожній окремій добі. Барокко особливо типове своїми внутрішніми запереченнями.

Зрештою, негувати пов'язаність між добами просто неможливо. Все залежить від нашого перспективного настановлення: коли ми студіюємо історію однієї доби і хочемо знайти її суттєве, її структурну будову, то будемо вживати передусім універсальної методи чи то за принципом ототожнювання чи аналогії. Тут епоха стає перед нами, як окрема цілість. Коли ж ми кинемо оком на шлях, пройдений людством від доби до доби, то тут найперше наша увага звертається на зв'язок між добами. Тут будемо вживати генетичної /або генетично-універсальної/ методи і працювати, користаючись особливо принципом причиновости, каузальности.

Саме в цім другім випадку стає ясним існування ідей, які належать не одній епосі, а цілому рядові епох. Ідеї, які переходять від доби до доби, свідчать особливо яскраво про те, що рядом з принципом заперечення функціонує і принцип затвердження. Зрештою, традиції і консерватизм не пусті слова.

Тут різниці між Бером і мною по суті немає. Оскільки Бер признає, що існують і "позаепохальні, властиві кільком епохам, наскрізні категорії і явища, що переходять з доби в добу" /В. Бер, Проблеми епохи, "Орлик", 1947, ч. 10/, то тут ми зустрічаємося з феноменом не відокремлення епох, а з продовженням їх одна в другій. Також і Андре Мальро надає великого значення суттєвим вартостям, що переходять через епохи: на

його думку, європейські суттєві вартості виставляють себе в волі до раціонального осмислення світу, волі до відкриття, в бездогматичності, в радісній визнанні незнайомого та в трагічному гуманізмі.

Знову повстає питання, чи можемо ми говорити, як це робить В. Бер, про "категорію" заперечення. Виставляти принцип заперечення як категорію, значить говорити про якусь виразну циклічність, регулярність явищ, признавати, що існує якийсь постійний ритм історичного розвитку, признавати існування історичних законів. Тим часом правильніше було б говорити про функції заперечення. Що принцип заперечення є діючим, в цьому не може бути ніякого сумніву. Але його дія може виявити себе за рік, за сто і за кілька сот років. Принцип заперечення діє не при всіх обставинах, але при певних обставинах. Отже це не категорія з її характером необхідности, примусу, але функція коли й сталого характеру, то в усякім разі не дуже регулярного й не однакової інтенсивности: функція заперечення працює то з більшим, то з меншим ефектом, а іноді зовсім випадає. Вона не є такого роду, що робить між окремими добами обов'язково тверді межі. Вона працює не тільки між епохами, але може виявити себе в кожній епосі зокрема. Антитечність є не тільки в відношеннях між добами, але й у внутрішніх відношеннях окремої доби. Особливо барокко помітне своєю антитечністю. Проф. Д. Чижевський в статті "До проблем барокко" /"Заграва" 1946, ч.4, ст.52/ так характеризує це явище:

"Та основа, на якій синтезується, сполучається різноманітне в барокковій культурі, є принцип сполу-

чення протилежного, з'єднання синтез, гри з ними. Можна говорити - й говорять - про бароккову "антите-тику". Антитедика барокко є часто лише гра протилеж-ностями, гра, що належить до численних стилістичних прикрас бароккового мистецтва. Але значення антитети-ки глибше - вона належить, безумовно, до важливих еле-ментів бароккового світогляду".

Та й самі епохи /не тільки в силу різного, нерівного функ-ціонування принципу заперечення/ бувають різні: бувають епохи універсального і менш універсального характеру, більше всеохоп-люючі і менше всеохоплюючі, /Д. Чижевський говорить в тій же статті: "Ця надзвичайна "асиміляційна енергія" барокко робить його останнім мистецьким стилем, що міг накласти свою печатку на цілу культуру. Барокко - останній великий стиль, всеохопли-вий, всепроникливий"/, більше суцільні і менше суцільні, біль-ше інтенсивні і менше інтенсивні.

Бувають епохи, що тільки перекликаються між собою/ напр. сучасність і середньовіччя/, такі, що органічно виходять з попередньої доби /античність і середньовіччя/ і такі, що зали-шаються одна другій зовсім чужими /американська культура Майя і культура старої Крети/.

Коли приглянемося ближче, то прийдемо до висновку, що треба індивідуалізувати кожен добу /тільки не робити з неї якогось організму!/, шукати в ній того, що її особливо ха-рактеризує, відреставрувати, так би мовити, її стиль або її ритм, оскільки це можливо.

Але знову ж поняття суцільності, цілостевості доби дуже

релятивне. Чи можемо, наприклад, назвати ХІХ століття суцільною добою? Тут маємо до діла з ідеологією ідеалістичною і натуралістичною, з романтичною і позитивістичною, сказати б, реалістичною. І тут не стільки одночасні суперечності, не стільки переплітання явищ, скільки їх зміна. На місце романтизму першої половини ХІХ ст. приходять позитивізм-натуралізм другої половини того ж століття. Перша половина століття є реакція на раціоналістичне ХУІІІ ст., а друга - припускаємо - на романтичне першої половини. Саме для другої половини ХІХ ст. характеристичне і панування природознавства, і релігійний критицизм /переклик з добою раціоналізму!/, і позитивізм, і колоніальний імперіалізм, і марксизм, і віра в науку і прогрес, в лінійний поступ. А тим часом між обома половинами існують і спільності, як от об'єктивізація історичного процесу /гегелівська/, віра в історичні закони /органічні/, існування капіталізму в його найвищій формі і техніцизму, бо саме в першій половині ХІХ ст. покладено могутні основи для технічного розвитку Європи, а тим самим і цілого світу й т.д.

П. Е. Шрамм в статті "Das XIX Jahrhundert"/Die Sammlung, Göttingen, 1948, VIII /, вставляючи історію Європи ХІХ ст. в рамки між 1814 і 1914 роками, ділить її на дві половини, яких цезурою є 1871 р. В першій йде головним чином про конституційні проблеми і національне питання, в другій - про поділ світу Європою і участь її в світовому господарстві. Перша є, так би мовити, заокругленням, закінченням попередньої /націоналістичної/ доби, друга - відкриває шляхи для наступної доби.

Як бачимо, тут все залежить від точки погляду. Таких поділів може бути і значно більше. Вони не свідчать тільки про одне: про структуральну цілість досліджуваної доби. Коли говориться про структуру цілої доби, то здебільшого приймається на увагу друга половина XIX ст. Тим часом існують ознаки, спільні для цілого століття, яких теж не можна відкинути. Можливо, дійсно XIX століття не має виразного індивідуального обличчя; можливо, що воно скорше лежить між століттями.

Взагалі ми мусимо не забувати одного: історичний процес - це потік, живе життя, яке тяжко піддається розумовим конструкціям з нашого боку.

Це ми ділимо чи то за принципом заперечення, чи якоюсь іншою методою історичний процес на епохи. Ми укладаємо живий історичний потік в певні формули-схеми /античні часи, середньовіччя, нові часи/, щоб не заблудитися в темному лісі минулого, щоб надати йому якогось ладу і навіть закономірности. Такі конструкції бувають більше вдалими і менше вдалими, більше охоплючими історичний факт і менше охоплючими, адекватними вони ніколи не є. Історії не схопиш у формули. Для того її матеріял аж надто конкретний.

МІЖ СТАРИМ І НОВИМ СВІТОМ

/З ПОГЛЯДУ ІСТОРИКА/.

Здається, ми сьогодні переживаємо не тільки період кризи, але й період катастроф. Дехто каже, ми переходимо в апокаліптичні часи. Дійсно, враження таке, ніби світ зірвався з прив'язі і помчав Бог знає куди.

Ніде нема нічого твердого, на що можна було б опертися. Неначе часи творіння, коли не видно суходолу, вода та безконечна темрява, без обмежень, без горизонтів. Панує непевність не тільки в релігійних колах, не тільки в філософських /екзистенціалізм/, але й наукових. Точні науки, що були колись твердинями наукового, заснованого на законах досвіду, знання, тепер захитались у самих своїх основах. Це прийшло не відразу. Почалося з релятивної теорії Айнштейна, знайшло свій вислів у квантах Плянка, а на сьогодні сформувалося в новітніх проблемах розкладу атома. Струшення було таке велике, що самі науковці почали заперечувати принцип кавзальности, безпереривности, пов'язаности, еволюції, почали негувати закони. Вийшовши зі сфери фізикальних дисциплін, дух свободи, а скорше негациї, перекинувся на біологічні науки і має тенденцію поширюватися і в сфері духовій, серед гуманітарних наук. Враження таке, неначе весь світ утратив орієнтацію.

І тут повстає пекуча потреба зробити відповідні цезури. Хоч і відкрито абсолютну непевність моменту розкладу окремого атома /такий розклад - непередбачена подія/, то все ж ме-

ханічність, кавзальність у фізиці зовсім не ліквідовано, а тільки обмежено. Там, де фізикальні механічні закони діють, там діють вони з повною силою і справджують формулу О. Конта: "voir pour prévoir".

Зміни зайшли в царстві нескінченно малого, а може, за Йорданом, і в царстві нескінченно великого, астрономічно не-осяжно великих комплексів. Тут існують прориви в сфері фізикальної законности. А середній світ, сказати б, Ньютоновський, не виходить і далі за межі фізикальних законів у старім розумінні цього слова.

Знову ж сфера органічного, біологічного має свої особливості. Звичайно, і тут захитана законність зробила свій вплив. Дехто з біологів хоче йти слідами новітніх фізиків і хеміків, забуваючи про основні різниці між царством механічним і органічним. Тут учені вже на початку ХХ ст. звернули увагу на певну регуляційну силу в органічному: темну, незнану, телеологічно спрямовану, що її дехто називає віталізмом.

А людина, хоч одночасно одними сторонами свого єства і підлягає законам фізики й біології, починає собою новий ряд. Від людини починається духове царство, царство свободи. Причинність у духовій сфері, у людей, не є акція сліпо діючих законів природи або біологічного подразнення, але є в основному сплетення уявлень з мотивами, що спричиняють і зумовлюють волюві рішення.

Різниця між органічним, рослинно-тваринним світом і світом людини також у тім, що реакції людини полягають не тільки в пристосуванні до природи, але і в її опануванні. З одного бо-

ку, пристосування, з другого - творчість, винахідницький хист, а в результаті - панування над природою. Шіллер колись драстично висловив цю думку коротким реченням: "Es ist der Geist, der sich den Körper baut" - "це дух, що будує собі тіло".

І тут, у царстві духа, є причиновість, але вона іншого роду, не фізикальна або органічна, тільки духового порядку - з мотивів. Людина перемикає навіть свої реакції на фізикальні й органічні явища в духовий ряд. Тому тут разом і свобода, свобода вибору з мотивів, які, раз угляднені, зараз же укладаються в причиновий ряд. Або за формулою Бенедетто Кроче, людська дія - зумовлена і рівночасно вільна.

Отже, мусимо не випускати з-під уваги цього основного моменту: причиновість, кавзальність, фізикальна, біологічна та духова - хоч вони й переплітаються, - це явища не однакового порядку. Саме для історика важливо знати, що радикальні утотожнювання на цьому полі дуже небезпечні, хоч би прориви на полі фізикальної законности /на користь статистичної законности/ й наблизили, на думку багатьох учених, царство природи і духа. Тут існують паралельні ряди, і ми можемо говорити про порівняння, аналогії. Те, що в фізиці звано теорією квантів, нагадує нам, але тільки нагадує, в біології мутації. У духовій сфері ми зазначаємо явища паралельного характеру як метаморфози або щось подібне. Андре Мальро говорить, що нова культура - це передовсім не сума попередніх, а тільки метаморфоза, перевтілення, отже своєрідне чудо, біологічна мутація, хоч звичайно метаморфоза і мутація різняться одна від

одної принципіально, як приналежні до зовсім інших сфер.

Мусимо, нарешті, поставити крапку. Починаючи з XVI-XVII ст. /а то й раніше/ існувала тенденція переносити фізикальні, механістичні постуляти в поле духовости, в поле історії. Термін історичної рівноваги сил загально поширений в XVII і в XVIII ст. Не раз уживав його наш гетьман-емігрант Пилип Орлик на початку XVIII ст., а також і відома "Історія Русов" наприкінці того ж століття. Теж саме можна сказати й про закон гравітації як історичний закон. Джон Льюкк /1632 - 1704/ поєднував ідею політичної демократії з механістичною наукою Ньютона, з доктриною гравітації, утворюючи, таким чином, науку про рівновагу гідностей при поділі влади.

Безперечно, була велика спокуса для історика ідентифікувати історичні закони з законами природничими, надаючи першим такого ж значення й сили, як і другим. Також і XIX ст. було багате на спроби утотожнювання сфер: у першій половині століття органічні принципи нерідко переносилися в соціологічно-історичні дисципліни. Тоді перебраний був з організму принцип еволюції. Але й пізніший позитивізм О. Конта або Спенсера живився в сфері соціології органічними законами. Відси взялася ідея прогресу, лінійного розвитку знизу вгору. Це наївне, півсвідоме або й зовсім несвідоме перенесення законів або принципів із сфери в сферу помітне і в XX ст. Грішили ним і органічно-біологічна теорія доби Шпенглера, і расово-біологічні теорії націонал-соціалістичних істориків. Оригінальною була спроба Отмара Шпана утвору цілості духового організму як окремої сфери, але ж знову органічної.

Сьогодні, після новітніх спроб наближення окремих сфер: фізикальної, біологічної й духової, знову постає питання, чи ми маємо вживати цієї частково механістичної, частково біологічної термінології. Безперечно, ми маємо право їх уживати, але історик або соціолог мусить бути свідомий того, що він уживає їх як образів, зручних символів і не більше. Ні на хвилину не сміємо забувати, що їх беремо не з повним їх змістом, але тільки щоб полегшити зрозуміння явищ у своїй сфері. Їх характер у духовій сфері чисто допомоговий, чи говориться про принцип рівноваги сил чи гравітації. Історична рівновага сил або принцип гравітації набувають зовсім іншого значення для історика, ніж для фізика або біолога.

Те ж саме і з поняттям закону, еволюції, лінейного прогресу й т.д. Мусимо бути свідомі того, що ці поняття, взяті з фізикально-біологічних дисциплін, тільки тоді будуть на місці, коли й з ними буде зроблена відповідна метаморфоза. За наших уже часів відомий голландський історик Гойцінга /Huizinga / твердив, що історичні закони - це зовсім не біологічні закони. З свого боку, я зовсім не говорив би про історичні закони /зовсім інше - закони юридичні, норматичні/, але про історичні правила, постуляти, принципи. Закон занадто віддає духом механічного або органічного світів, і тут плутання сфер для історика шкідливе.

Але й сьогодні постають нові ідеї на полі фізико-природничих наук. Ба більше, тут іде глибока революція, що в своїх радикальних висловах готова заперечити принцип каузальності, еволюції, безперервності й т.д. Від впливу цих

ідей ми звільнитися не можемо так само, як не раз в історії і фізикально-природничі дисципліни стояли під впливом ідей, узятих з гуманітарного світу.

Шпенглер і деякі новітні представники соціологічної науки заперечують і кавзальність, і еволюцію, поділяючи історичний процес на окремі доби і роблячи їх автономними, самими з себе і для себе. А тим часом історик, розглядаючи історичний процес, не може обійтися ні без ідеї причиновости, ні без ідеї еволюції. Тільки ж він мусить їх відповідно пристосувати до сьогоднішнього стану науки. Сьогодні історичний процес не можна розуміти як еволюцію лінійно-поступового характеру. Еволюція в старім розумінні цього слова, як безперервний процес, не знайде собі серед передових істориків прихильників.

Я, як історик, тримаюся думки, що історичний процес охоплює собою і сили традиції, і сили революційні. Якщо говорити про суттєві зміни історичного процесу, то в них виявляє себе людська творчість. Ми переходимо з одної стадії розвитку в іншу завдяки революційним, творчим актам. Історичний процес відбувається не безперервно, еволюційно в старім розумінні цього слова, але поштовхами, до певної міри спазматично. В цьому велика різниця між нашим уявленням і уявленням історика ХІХ ст. Сьогодні заперечується сталий і безперервний характер історичного розвитку. Наперед ставиться переривність руху, звена якого тільки з далекої перспективи зближаються, і тому й рух здається безперервним.

Саме в цім відчувається вплив модерних фізикально-природничих ідей. За аналогією до квантів Планка ми говоримо про

цивілізаційні або культурні стрибки. Кожний творчий акт, що так чи так виявляється в історичнім процесі, становить такий своєрідний стрибок. Але ми вкладаємо в цю фізикальну ідею свій зміст. На нашу думку, не сміє тут бути ідентифікацій сфер, а можуть бути тільки перекреслення, споріднення, паралельні ряди. Коли помічається певна тотожність, суцільність ідей, то в самих основах, в основних тенденціях доби, але це ніколи не ідентифікація явищ, що проходять в різних сферах і різні характером.

Також коли говориться про національну енергію або, ясніше, про запаси національної енергії, то тут ми зблизька підходимо до біологічного ґрунту. Але й тут відбуваються певні перемикання на духові рейки. Нація - це передусім дух і далі вже біологічне ество. І це зрозуміємо найлегше, коли уявимо собі, що біологічний розквіт або занепад нації буває частіше всього регулятором тієї чи іншої духової настави нації.

Тому так потрібна обережність у висловах. Про деякі справи можна говорити тільки з великим застереженням. Ми знаємо, що ніщо не вічне в цьому світі. Деякі культурні нації античного світу /як греки або римляни/ зробили своє і відійшли. Сьогоднішні культурні нації /Франція або Англія, наприклад/ вичерпали чимало своїх національних сил; тільки не знати, як сильно і як глибоко. Кожна нація - припускаємо - має напевно якийсь обмежений резервуар енергії і по вичерпанні його занепадає. Чи Англія і Франція вже сьогодні належать до виснажених культурних націй /без нових ідей./, не беремося про це говорити. Віримо тільки, що можлива і регенерація тої чи іншої

тимчасово деформованої нації. Декому здається /Шпенглерові, наприклад/, що Советська Росія має прийти на зміну Європи, бо вона має в собі невичерпані "свіжі народні сили", тоді як Європа вичерпала себе. Але питання вичерпання сил дуже проблематичне. Про ту ж саму Советську Росію можна сказати, що її проводирі надали надзвичайного розмаху її природним силам, подібно до вчених, що знайшли нові, нечувані енергії через розщеплення атомів, але, з другого боку, дехто твердить, що більшовики цілими десятиліттями проводили дуже нераціональне людське господарство, наслідком чого надзвичайно надуживали народньою силою, а тим самим спричинили занепад нації в перспективі.

Взагалі питання наступництва, заміни старих, вироблених націй так званими молодими, що перебувають ще в стадії формації, зв'язане з особливими труднощами. А воно цікавить нас дуже, бо ж до молодих націй належить і Україна. Німецький критик моєї історії України /в німецькій мові/ свого часу писав, що сили українського народу занадто рано вичерпалися в боротьбі з сусідами і з реальностями оточення, сильнішими ніж самий народ. Рецензент ніби засуджує український народ на смерть, приймаючи, що його творчі сили, не виявивши себе, виснажились.

Така оцінка, безперечно, глибоко хибна. Це - типовий для націонал-соціалізму передчасний суд над народами, що ще живуть, діють і дають духові цінності високої й найвищої вартости - осуд з грубо біологічним підходом до справи.

Друге питання, яке можна ставити в зв'язку з вищенаведеною проблематикою, таке: чи відсталі нації /а молоді нації

майже завжди відсталі./ можуть культурно наздогнати нації передові. Ніби питання духового порядку, а тим часом і тут ми на межі між духовістю і біологією.

Справа не така проста. Говорячи про нації культурно старші і молодші, ми не повинні забувати, що культура - не тільки стан, але й настава /*Haltung*/. Люди - це носії культури, а її не можна уявити не тільки без естетики, але в першу чергу без етики, без моралі. І тут ми сміємо твердити, що українська народня культура, наприклад, була завжди високою і цієї якості не втратила навіть сьогодні під большевицьким режимом. Коли ж говорити про культуру в її об'єктивних формах, то треба відрізнати цивілізацію, технічну культуру і суто духову культуру. Першу набути порівняно легко, як це доводить навіть приклад Японії, що osiąгла високого технічного розвитку, не зважаючи на свою східню ментальність, себто природну нездібність до техніки. Зате культура в духовому розумінні, мистецька культура, досягнення в галузях літератури, музики, малярства, філософії, соціології і т.д., культура в її об'єктивних формах, як вона пастала століттями на європейському ґрунті - це вже явище, що його творчі форми не так то легко догнати, відтворити та повести далі.

Саме тут полягають труднощі для культурно відсталої /власне - молодій/ нації. Але, з другого боку, мусимо не забувати, що й культурна нація навіть на висоті свого культурного розвитку /а може й саме тому/ розвиває свою культуру дуже поволі. Справжніх культурних цінностей у світі порівняно не так уже багато. В житті культурно високо розвинених націй

зустрічаємось з такими несподіванками, як періоди застою, занепаду, з регресивним рухом, варваризацією і т.д. через з'ясовані чи не з'ясовані причини, а то й просто через вичерпання всіх можливостей свого національного ества на протязі довгого культурного розвитку. Європа ніколи не заступила б античної цивілізації, коли б не було, з одного боку, моментів злету, а з другого - моментів занепаду.

Тут, безперечно, лежать шанси для молодих націй. У них, дійсно, можливі ще стрибки, свого роду паралелі до біологічних мутацій у застосованні до духової енергії народів. Враження таке, неначе настають моменти в житті молодих націй, коли їх потенціально багата духовна енергія, що до певного часудесь лежала прихованою, доходить до стадії еруптивності, несподіваного вибуху, наслідком чого стається творча акція або появляється новий геніяльний твір. Стрибок за стрибком нація вмикається в коло високо-культурних народів і висувається не раз наперед. А взагалі в духовій культурі головне - якість, і тут кожний народ завжди принесе щось нового, свіжого, невідомого до загальної скарбниці європейської й світової культури

А щодо України, то не забуваймо, що наша батьківщина й не потребує робити якихось семимильних стрибків. Її розвиток був у своїх основних лініях, без сумніву, європейський. Безперечно, прийде час, коли український народ підніме свій голос у хорі європейських націй або й націй цілого світу. Це оригінальне слово вже сказав за наших часів Липинський, тільки Європа не почула його. Але вдруге почує і це колись несподіваний, еруптивний виступ українства, як рівноправного члена

духової родини європейських народів, а то й цілого світу.

Зберемо ще раз до купи наші основні думки. Історик іде в ногу з своїм віком. Новітні відкриття, новітня проблематика, що постає на полі фізикальних або біологічних явищ, не залишаються йому чужими. Коли фізик говорить про кванти, біолог про мутації, історик і соціолог починають говорити про метаморфози. Коли робиться натиск на переривність руху, на те, що рух проходить стрибками, то для історика ці стрибки набирають своєрідного значення. Це є перенесення або перемикання в сферу духового, в сферу історичного. У цьому виявляється співпраця між представниками фізикальної, біологічної й духової сфер. Але кожний говорить своєю неповторною мовою і залишається в своїх автономних межах.

Суцільність або певна тотожність доби виявляє себе не тільки в тому, що в кожній із сфер народжуються подібні, паралельні думки й ідеї, але також і в тому, що одна сфера впливає на іншу. Ініціативні, творчі думки можуть виходити з духової сфери і впливати на фізикальну й біологічну, але можуть виходити, навпаки, з фізикально-біологічних наук і впливати на гуманітарні. Саме в цій стадії ми перебуваємо сьогодні. Переломові відкриття в сфері фізикальній і біологічній запліднюють і думку історика. Тільки він нове перекладає на свою автономну мову.

З М І С Т

Стор.

П Е Р Ш А Ч А С Т И Н А

УКРАЇНСЬКІ ІСТОРИОГРАФІЧНІ ПРОБЛЕМИ.

1. Національна свідомість і українська історіографія XIX - XX ст.....	1
I. Про народницький і державницький напрям в українській історіографії.....	1
II. Богдан Хмельницький в світлі української історіографії XVIII - XX ст.....	7
III. Богдан Хмельницький як державний діяч з погляду політичного реалізму.....	17
IV. Богдан Хмельницький як основоположник української закордонної політики.....	27
V. Богдан Хмельницький і традиції української державности.....	39
VI. Гетьман Іван Мазепа в оцінці істориків народників і державників.....	44
VII. МАЗЕПИНЦІ І НАЦІОНАЛЬНА СВІДОМІСТЬ НА УКРАЇНІ.....	55
1. Автономісти і сепаратисти у XVIII ст..	55
2. Проблема нації у XVIII ст.....	59
2. НА ПОРОЗІ НОВОЇ ДОБИ.....	70
I. До світогляду "Історії Русів".....	70
II. "Історія Русів" та "Історія України й українських козаків" Й. Х. Енгеля.....	77
/Порівняльна характеристика/	
3. СИЛЮЕТИ УКРАЇНСЬКИХ ІСТОРИКІВ XX СТ.....	87
/народники й державники/	

I. Микола Костомаров /1817-1885/.....	87
II. Володимир Антонович /1834-1908/.....	91
III. Михайло Грушевський /1866-1934/.....	95
IV. В'ячеслав Липинський /1882-1931/.....	99
4. Михайло Драгоманів і В'ячеслав Липинський.....	104
/Спроба порівняльної характеристики/	
5. УКРАЇНСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ ХХ СТ.....	112
I. Українська наука між двома світовими війнами.....	112
II. НА ПОРОЗІ НОВОЇ ЕМІГРАЦІЇ /Після 1945 р./..	117
III. УКРАЇНСЬКА ІСТОРИЧНА НАУКА НА ЕМІГРАЦІЇ /Таборовий Період 1945-1949/ В СВІТЛІ КУЛЬ- ТУРНОЇ КРИЗИ.....	123

Д Р У Г А Ч А С Т И Н А.

ІСТОРИОСОФІЧНІ ЗАМІТКИ В З'ЯЗКУ З ІСТОРІЄЮ УКРАЇНИ...	139
1. Ідея прогресу і соціологічні схеми Драгоманова і Липинського.....	139
2. ДЕЩО ПРО ІСТОРИЧНУ НЕМЕЗІДУ.....	149
I. Історична Немезіда і національна проблема..	149
II. УНІВЕРСАЛЬНЕ І НАЦІОНАЛЬНЕ У ВЗАЄМОВІДНО- СИНАХ МІЖ НАЦІЯМИ.....	167
3. МЕТОДИ ПРАГМАТИЧНА, ГЕНЕТИЧНА І ПОРІВНЯЛЬНО-СОЦІО- ЛОГІЧНА В УКРАЇНСЬКІЙ ІСТОРИОГРАФІЇ.....	176
4. ДО ТЕОРІЇ ДОФИ.....	182
I. Теорія доби й сучасність.....	182
II. ПРО КАТЕГОРІЮ ЗАПЕРЕЧЕННЯ В ІСТОРИЧНОМУ ПРОЦЕСІ.....	206
5. МІЖ СТАРИМ І НОВИМ СВІТОМ /З погляду історика/....	218